प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या ११३
भदौ-असोज २०४६

Number 113
August–September 1989

सम्पादक
साफल्य अमात्य

Edited by
Shaphalya Amatya

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

प्राप्ति स्थानः–
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर
नेपाल ।

To be had of:-
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur
Nepal

मूल्य रु. १०।-

Price Rs. 10/-

Printed at Matribhoomi Press, Kamal Pokhari, Kathmandu, Phone 414076, 412501 & 410284

प्राचीन नेपाल

संख्या ११३

भदौ–असोज २०४६

Ancient Nepal

Number 113

August—September 1989

सम्पादक

साफल्य अमात्य

Editor

Shaphalya Amatya

विषय–सूची
Contents

		Page
On the Manufacture of Ink	—Christoph Cuppers	1
The Victoria Cross and the Nepali Gurkhas	—Prem Uprety	8
An Ethno–Archaeological Investigation into Irrigation Agriculture and Water System in Mid–Western Nepal	—Thomas M. C. Pinhorn	15
Nepal	—Sylvain Levi	23

नेपाली खण्ड

		पृष्ठ
पल्लो किराँतको चैनपुर : एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक प्रदेश	— रमेश ढुंगेल	१
विश्वकर्मा	— जीतबहादुर मानन्धर	१८
तनहूँको राजनीतिक इतिहास	— श्रीराम घिमिरे	२२
प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाका समयको नेपाल–भोट युद्धको ऐतिहासिक सामग्री	—	२९

On the Manufacture of Ink*

-Christoph Cuppers

The main materials for producing manuscripts are paper, pen and ink. This trivial statement does not mean that the manufacture of any of these materials is an easy task which could be off-handedly performed. As many manuscripts in the National Archives and in other collections in Kathmandu and along the Nepal-Tibet borderlands have survived over centuries, they must have been produced with great effort and care and bear witness to a craftsmanship with a long tradition. Some of these manuscripts contain calligraphy of world renown and show skill and mastership of the art. To get a lasting result each step of their production, including the production of paper, pen and ink, has to be performed with great care. Only if these are of the highest quality can the scribe create a beautiful and lasting manuscript.

Also for proper restoration of manuscripts knowledge of their production and the materials used for their production is absolutely necessary. The restorer should know the components used for making paper, size and inks. Since there exists some written material on the manufacture of paper and ink by Nepalese scholars[1] and the tradition of these crafts is still alive, it might be of interest to compare this account with the text and translation of a Tibetan source, which is included in a work called *Bzo gnas nyer mkho'i za ma tog* of 'Jam-mgon 'Ju Mi-pham-rgya-mtsho (1846-1912)[2].

The *Bzo gnas nyer mkho'i za ma tog* (*Craftsmanship: A Basket of Necessities*) is a remarkable source for the study of such minor crafts and techniques as the manufacture of incense, ink (including gold and silver inks), pen, paper, casting of metals, dyeing of different materials etc.[3] The chapter on ink[4] is the second in this text and eludicates nine different methods used in the manufacture of ink.

*For helping me to translate this text from the Tibetan original I am very much indebted to some of my Tibetan friends, of whom I would like to mention especially Pema Jigme and Wangdu Lama. To Philip Pierce I owe the correction of the English translation and a careful draft reading. For all shortcomings I am alone responsible.

TEXT

bzo gnas ñer mkho'i za ma tog

[Fol. 2b,6]: snag tsha bzo ba [3a,1] la /' thaṅ ma sgron śiṅ ñam/ gro ga sogs kyi śun pa skam por me sbar la khog ma dra ba can du me lce don pa'i dreg pa'am/ mar me daṅ dpal 'bar sogs kyi dreg pa'am/ tha ma slaṅ dreg pha ba sgo sgo[5] skam po žal 'dag gi[6] g.yog [3a,2] nas bsreg pa lta bu de dṅos rgyu'o/ /de la spyin gyi daṅs ma bskol pa graṅ nas chags tshe lces mi phig tsam sbyar ba thaṅ rkyal du mñe bsrub yaṅ yaṅ byed ciṅ/ rlan daṅ bral na chus bran te yaṅ yaṅ lde gu byas nas 'dul ba'o/ /'dir kha cig lhaṅ tsher thaṅ [3a,3] rkyal du mñe bsrub byas pas gži byas nas dreg pa sogs kyis bsgyur[7] ba'aṅ byed srol yod/ snag tsha de la mñe bsrub dus sam/ slad nas kyaṅ ruṅ ste/ pi liṅ ka ko la'i chus spaṅ[8] na dgun mi 'khyag ga bur[9] taṅ ku tsandan dkar po'i chus sbyaṅs pas [3a,4] dbyar me[10] rul/ gla rtsis daṅ gi waṃ gi chus phab na śin tu rgyug ciṅ mi 'chad/ rgyal mo ka ra daṅ rgya skeg[11] gis chus phab na kha dog snum/ li śi ru rta ga pur rgya spos spaṅ spos taṅ ku śu mo za ar nag rnams kyi chus phab na dri bzaṅ/ yos tshig khu ba daṅ be khrag [3a,5] gñis kyi dvaṅs ma blugs na dṅul 'od 'chor[12]/ spyi ga žur[13] khu bas mthiṅ mdaṅs/ skyer śun khu daṅs blugs na gser mdog skag khus zaṅs mdog 'byuṅ phyir gaṅ 'dod bsre/ dam ches pas mi rgyug na/ dar mtshur ram tsha la bsreg thal ñuṅ [3a,6] tsam btab/ sla na nas sam sran ma'i rdog po btab pas des chu 'thuṅ nas gar bar nus/ spyin med na gro nas kyi yos khu'am/ thaṅ khrag sogs dam du sems can rjud pa'i chu ser dvaṅs ma khrag med pa sogs bsres pas 'od daṅ ldan žiṅ dgun 'khyags [3b,1] dus phyir 'jib mi 'oṅ bzaṅ yaṅ/ rlan daṅ phrad na rkyen cher mi khyags so/ /bul dog ja bskol naṅ btab na 'ju ba de snag tsha'i dam gyi mchog go žes kyaṅ bśad/ gžan yaṅ snag tsha bzo ba'i rgyu dgu yaṅ bśad do/ /daṅ po dreg pa las sbyar tshul ni/ snum nag ni [3b,2] dreg pa buṅ[14] che bar 'oṅ kyaṅ 'dul cuṅ dka'/ kyi lce'i dreg pa 'dul sla legs kyaṅ 'od chuṅ/ śiṅ dreg legs la boṅ che'o/ / dmar chen rtse ba'i dreg pa mdog legs boṅ che 'dul sla yaṅ rul rkyen/ de'i phyir dgun dus dmar chen rtse drag daṅ/ yaṅ na snum [3b,3] dreg kyi lce'i dreg pa mñam sbyar byas na mdog legs 'dul sla boṅ che ba'i dgos pa yod/ de la mthiṅ ka 'dod na ram gyi kha chu nag po daṅ spyi bžur khu ba/ sṅo skya 'dod na spyi bžur khu ba kho na/ dṅul mdog 'bras dkar daṅ ma nu ru rta'i khu ba cha mñam maṅ du btaṅ [3b,4] ste yun riṅ ñi mar mñes bas 'oṅ/ dmar mdaṅs mtsher bar 'dod na/ snur thag chod khar gtsod khrag spaṅ ba'i dvaṅs ma cuṅ zad btaṅ nas me la mi bsten par ñi mar mñes pas 'oṅ/ śin tu gnag ciṅ 'od che bar 'dod na la chu cuṅ zad btaṅ ste chu graṅ mi blugs [3b,5] par drod kho nar brtan pas 'oṅ/ de rnams gaṅ byed kyaṅ ma nu ru rta'i khu ba btaṅ bas 'jam la rme ba'i gnad yod do/ /dam gyi spyin chu'i tshab 'bras khu ñag gcig gis byas na 'dren bde skam mgyogs dbyar mi rul lo/ /sug chu'i daṅ ma daṅ sbyin[15] chu cuṅ zad btaṅ na 'od che//

[3b,6] spyir yun riṅ du mñes pa daṅ/ mñe dus skor phyogs ñes med du byas na mi 'chad pa 'dren bde la gnag sñiṅ[16] ñuṅ/ 'od che ba'i gnad yod do/ /gñis pa me tog las bzo tshul/ snum gyi mar me'i rtser chags pa dreg pa nag po'i me tog ni snum dreg daṅ 'dra/ me tog gžan 'bras [4a,1] khur ha lo smug po daṅ/ rgya lcam me tog gñis so sor sbaṅ la nag por gyur ba daṅ lhan cig bsre/ de la tshos khu daṅ mtshur nag ra khrag cuṅ zad btaṅ nas bris pas/ daṅ por snag tsha 'chiṅ kha sla 'dren bde ba žig 'byuṅ/ [4a,2] bris zin nas lo re bžin gsu 'gro/ de ni tsha bul sogs ma btaṅ bar me tog la byed tshul lo/ /gsum pa sa la[17] byed tshul ni/ sa smyag gśin po spyin cha gsum/ žib zan cha gcig rnams bsres la goṅ du bya/ skam thag chod pa daṅ me la btsan [4a,3] bsreg bya/ dmar por soṅ ba daṅ/ der phral gtun khuṅ me thub kyi naṅ du mñes nas cuṅ zad dro ba de la ñe śiṅ ma niṅ daṅs ma cuṅ zad daṅ/ spyin chu blugs la chu yod na mchog tu bzaṅ/ med na yaṅ ruṅ yun riṅ mñes pas mdog nag boṅ tshod[18] che [4a,4] 'thub[19] žal ba thab tshaṅ daṅ thab kha la byug pa'i snag tsha mchog yin no/ /bži pa phab ba sgo sgo[20] las byed pa ni/ ba mo du gol yaṅ zer/ de skyes phral gyi khres po thus la/ me la btsan bsreg bya/ dmar tiṅ ṅe ba de chu la bskyur/ de bton nas gtun [4a,5] khuṅ du mñes skam thag chod nas bsños la ñe śiṅ ma'i khu ba daṅ spyin chu blugs/ yun riṅ mñes pas mdog nag por che ba 'oṅ ste/ 'di nag ro bags[21] la byug pa'i 'os yin no/ lṅa pa ici ba las bzo na/ ba glaṅ gi ici ba ser ka ma btus/ de [4a,6] yaṅ sṅa ici ser kha ma yin na bzaṅ/ de mer bsregs dmar por soṅ dus chu la bskyur nas bton/ de nas žib zan mtheb kyu skam po bsreg pa chur bsgyur[22] ba cuṅ zad bsres te/ gtun du bsgyur[23] tshul goṅ ltar byas pas mdog śin tu gnag pa 'oṅ [4b,1] ste nag rtsi bya ba'i 'os so/ /drug pa ser śa la[24] byed tshul/ dbyar kha'i ser śa chad[25] sla ba 'dzaṅ[26]/ bdun pa tsi dra ka'i 'bras bu smin pa de rlon pa yin na khab kyis btseg pa'i khu ba lcags snod du blaṅ/ skam po yin na chol tsam brduṅ la lcags snod du chur [4b,2] sbaṅs/ ñi mar 'dul bas khu ba smug nag 'byuṅ bas/ thar nu daṅ mtshur nag gi khu ba daṅs ma blugs nas bris pas snag tsha mchin kha/ drug[27] śiṅ ṅe ba/ 'dren bde mo žig 'byuṅ/ brgyad pa ni dud 'gro'i rgyuṅs pa khrag daṅ rtsa daṅ lkog[28] pa med [4b,3] pa cig tshon tsam rdza phor 'jam po'i naṅ du blug de la goṅ gi dreg pa rnams gaṅ yod btab la mñe/ chu 'jam tsam blug /gar sla ran por byuṅ ba daṅ bris pas/ 'dren pa de[29] mo raṅ min pa'i mdog legs po gcig 'oṅ/ 'di me ñi mi phog pa'i [4b,4] žal ba sogs la byug na legs/ rgyuṅs pa che na kog goṅ bas tshod zin par bya'o/ dgu pa la phug brdar gseb dreg pa gaṅ 'dod cig blugs/ lag pas mñes la chu gtsaṅ cuṅ zad blugs te btsir bas phral du snag tsha 'byuṅ ste/ mdog legs pa [4b,5] raṅ min yaṅ 'dren śin tu bde ba gcig 'oṅ/ yun riṅ na cuṅ zad yaṅ 'gro ba yin/ khral[30] du snag tsha dgos na 'di daṅ rgyuṅs pa la byed pa gñis mgyogs snag yin no/ snag tsha sbaṅ tshul snag bum gyi naṅ bsros la la chu blug /de nas graṅ ba daṅ chu thig blug [4b,6] pas gžan gyis bris kyaṅ mi 'oṅ/ raṅ gis 'bri na snag bum bsros la tsha la'i shub blugs pas 'bab par 'gyur ro/ /mtshal 'dul lugs 'og tu tshom sbyor skabs su 'chad/

Translation

Concerning the manufacture of ink:

the soot which comes from a flame (directed) into a pot (turned upside down) over a grate when one burns the dry bark of larch or birch etc., or the soot of a butter lamp or of a torch[31] etc., or– the worst (quality) - the soot of a pan, or dry puffballs (*Bovita*) which are covered with a mud plaster and are burnt- (things) like these provide the main substance. To this is added the boiled solution of glue which has cooled and congealed to the point where one's 'tongue' [32] can no (longer) pierce it. (This then) is repeatedly pressed in a leather bag, and when it is free from moisture, some water is poured repeatedly to make a mixture, which is ground to powder. At this point it is also the custom among some people to press mica in the leather bag and by this (means) produce the base, which they mix with soot etc. If one soaks this ink with a pepper (*Piper longum*) or kakola (*Piper cubeba*) decoction at the time of pressing or even later, which is all right too, then it won't freeze in wintertime; if one soaks it with a decoction of camphor, *tang ku* (*Peucedanum sp.*) and white sandalwood, then it won't go bad in summertime. If one adds musk and solidified cattle bile, then it will be extremely fluent and won't cease to flow (when one writes with it). If one adds rock sugar (*rgyal mo ka ra*) and lac, then the colour will be saturated. There will be a good smell, if one adds decoctions of clove, *Saussurea lappa*, camphor, *Vuleriana wallicchii DC* (*rgya spos*), *Nardostachys jatamansi DC* (*spang spos*), *Peucedanum sp.* (*tang ku*), *shu mo za* and *ar nag*. If one pours in a decoction of roasted barley and resin of an oak tree (*be khrag*), then a silver shine comes out. From a decoction of *Saussurea sp.* (*spyi bzhur*) the colour will be bright blue; if one pours in a clear decoction of barberry bark (*skyer shun*), the colour will be golden. It gets a copper colour from a decoction of lac dye (*skag*). Therefore one should mix (with the soot) whatever one wishes. If it does not flow by reason of a too solid consistency, then one puts merely a few ashes from burnt alum or borax into it. If it is too thin, then one puts some grains of barley or peas into it, which absorb the water, and (the ink) becomes thicker. If one does not have glue, then by mixing into a binder consisting of a decoction of roasted barley, wheat or resin etc. the clean lymphatic liquid of weak animals, which should be free from blood etc., it becomes shiny and it is good too in that it won't blot in freezing wintertime. If it comes into contact with moisture, usually it does not freeze. If one puts soda in boiling tea, this melt is said to be the best binder for ink.

Further, the nine methods of preparing ink are likewise taught. First, the method of making it from soot. Although black oil yields a huge amount of soot, it is somewhat difficult to pulverize. The soot of *Gentiana decumbens* (*kyi lce*) is easy to powder and good, but of little luster. The soot of wood is good and copious. The soot of *dmar chen tse ba* has a good colour, is copious and easy to pulverize, but for some reasons (the ink) goes bad. Therefore *dmar chen rtse ba* is best in the wintertime, and if one adds either the soot of oil or *Gentiana decumbens*, this should give a good colour, be easy to pulverize and yield a copious amount. If one wants azure blue, (one should add) the black surface layer of some indigo dye solution and a decoction of *Saussurea sp.* (*spyi-bzhur*). If one wants a light blue, (then one takes) a decoction of *Saussurea sp.* only. A silver colour results when one combines in equal portions a decoction of white rice and *ma nu ru rta* (*?*)

and presses if for a long time in the sun. If one wants a glittering red colour, one gets it by putting in a little bit from a decoction of completely crushed *khar gtsong/d* (*?*) *khrag* (*?*) and pressing it in the sun and not in front of a fire. If one wants an extremely dark and bright (ink), it will result from adding a little shellac (*la chu*) (to the ink), while keeping the temperature warm without pouring in cold water. No matter which (of these) one makes, the main point is that a smooth (ink) free of sediments [33] (results) from one's adding a decoction of *ma nu ru rta*. If one makes (ink) only from rice water as a substitute for glue binder, then (this ink) is easy to write with, dries quickly and does not go bad in summertime. It gets bright by putting a little bit of glue solution and refined *sug chu* (into it). Generally, if one presses it a long time and changes the turning direction when pressing, (then) it will not cease to flow, (while writing) will be easy to write with, and there will not be much ink sediment. The main point is shininess.

Second, the method of making it from the top of a flame. 'Flower' (*me tog*), the black soot which forms at the top of an oily butter lamp, is similar to soot from oil. Other flowers (*me tog*) : one soaks *Macrotomia* (*?*) (*ha lo smug pa*) and *rgya lcam me tog* (*?*) both separately in rice water, and (when) they turn black, one mixes them together. After one adds to this a little bit of a coloured liquid and a black pigment and goat blood, and then writes with it, this ink appears to be one which binds easily and is easy to write with at first, but it fades within a single year from the time of writing. That is the method of making (ink) from 'flowers' without adding salt, soda etc.

Third, the method of making it from earth. Mix three parts of fine *sa-myag* and glue (on the one hand) and one part of fine flour (on the other) and make a small ball. Be sure that it is dry and burn it vigorously in fire. When it has turned glowing red, it is immediately ground in a fireproof mortar; if into this (powder) then, when it is only slightly warm, some clean decoction of *nye shing ma ning* (*?*) and glue is poured, and water as well, it becomes a prime-quality (ink). It is all right, too, if there is no water, and by grinding a long time, it will get black, (and) there will be a good amount, which (can be) cut into big pieces. That ink is the best which is smeared on a plastered fireplace or hearth.

Fourth, the manufacture from puffballs, which are also called *ba mo du gol*. Collect a load of fresh ones and burn them vigorously in fire. (When) they are glowing red, throw them into water. (Then) take them out, grind them in a stone mortar, ascertain that they are dry, and when (the substance) has turned green, pour glue liquid and a *nye shing ma* decoction (into it). By being pressed a long time, it will become very dark black and this black substance should be wettened gradually.

Fifth, if one manufactures (ink) from dung, collect the cow dung *lci-ba-ser-ka-ma* [34]. It is good if this is the early dung *ser-kha-ma*. Burn it in fire, and when it has become glowing red, throw it into water and take it out (again). Then one mixes in a little bit (*mtheb skyu*) of fine flour which has been dried, burned and soaked in water. After this, by application of the method (mentioned) above of transforming it inside a mortar, the colour becomes extremely dark, and it should be made into a black fluid.

Sixth, the method of making it out of *ser-sha* [35]. Use summer *ser-sha* that are easily cut.

Seventh, the ripe fruit of *Ricinus communis* (*tsi dra ka*), when it is fresh, is pierced with a needle, and the juice is accumulated in an iron vessel. If it has become dry, beat it a little bit and soak it in water in an iron vessel. Since the juice becomes dark red by being pressed in the sun, after pouring (into it) the clean juice of *thar-nu* [36] and black pigment (*mtshur-nag*) and writing (with that), one gets an ink which is dark red (*mching-kha*), thinly flowing and good to write with.

Eighth, put animal sinew free from blood, nerves and integument and some colouring matter in a smooth clay bowl. To this add whatever of the above-mentioned soot is available and press (it), pouring in a little lukewarm water till you get the right consistency; when writing with it, it is not that easy to write with, but has a nice colour. If one smears it onto clay etc. which has not been heated by fire or sun, it is of good quality (too). Since it congeals if there is too much sinew, you should measure it well.

Ninth, pour in as much soot as you want into grated radish; (then) rubbing it by hand and pouring in a little bit of clear water and by wringing it out, one presently obtains ink, and although it does not have the best colour, it is one which is extremely easy to write with; in the long or short run it will fade. If one needs ink immediately, both this and the one made with sinew are the 'quick inks'. The method of soaking ink: warm it up in an inkpot and pour shellac (into it). When it cools down and some drops of water are added, it does not show up if another person writes (with it). If one writes (with it) oneself, it will flow when one warms up the inkpot and pours in a piece of alum. The method of grinding vermilion is explained below, where the mixing of colours is dealt with.

How much one scribe once appreciated well- made ink, which must have been easy to write with, is seen from a manuscript which was microfilmed by the Nepal-German Manuscript Preservation Project in Langtang.[37] There, at the end of a chapter, we find written in the margin 'the ink turns out to be good' (see fig.), [38] this following some letters, suc as *gdrug*, penned with this ink.

Bibliography

BGTD-Bod rgya tshig mdzod chen mo, Beijing, 1985.

Das, S. C.-(1976) *A Tibetan-English Dictionary*, Delhi (reprint).

Gajurel, C. L.; Vaidya, K. K.-(1986) *Traditiona Arts and Crafts of Nepal*, Delhi.

Jackson & Jackson- (1984) *Tibetan Thangka Painting, Methods & Materials* London.

Jaschke, H. A.- (1975) *A Tibetan- English Dictionary*, Delhi (reprint).

Schuh, D.- (1973) *Tibetishce Handschriften und Blockdrucke V.* 5 (VOHD XI, 5), Wiesbaden.

Foot Notes

1. Cf. Gajurel & Vaidya (1984), pp. 162-166.
2. Mi-pham-rgya-mtsho, *Bzo gnas nyer mkho'i za ma tog, Collected Writings* (Delhi, 19??), vol. 10 (ka), pp. 71-138 (fol. 1-34. b).
3. A complete list of the contents is given in Jackson & Jackson (1984), pp. 7-8 and in Schuh (1973), pp. 64-66.
4. Jackson & Jackson (1984), p. 84, have already given a translation of a portion of this text. For future studies I wish to give here the text and the translation of the whole chapter, without claiming to have improved on the Jacksons' translation. Many passages remain obscure to me and it is regretted that,

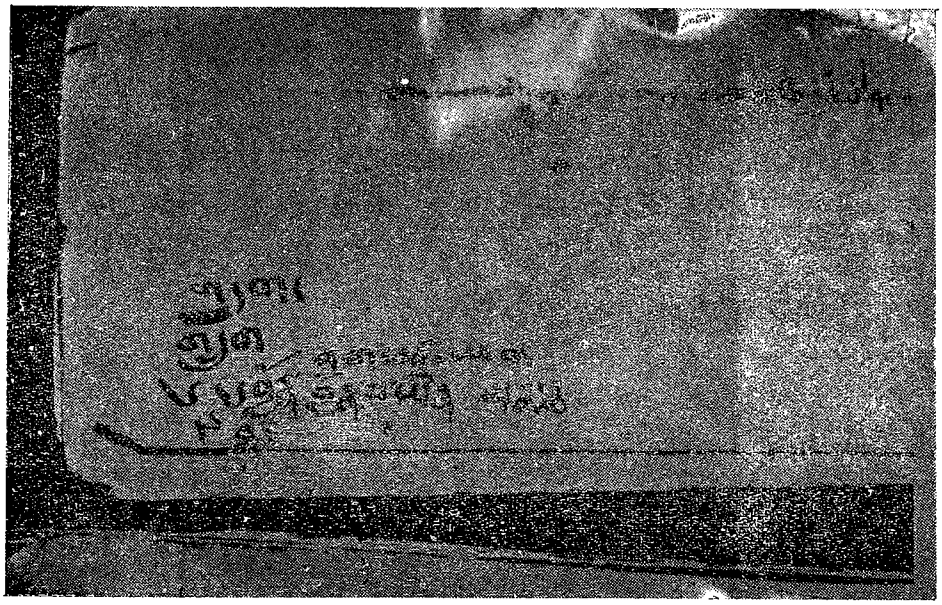

A Margin on the Consistency of Ink

since the work has been done in an extremely short space of time, I could not consult any other edition of this text.

5. also spelled *pha ba dgo dgo*.
6. read : gis.
7. should be bsnur.
8. read : sbang.
9. read : ga pur.
10. read : mi.
11. read. rgya skyegs.
12. read : tsher.
13. read : spyi bzhur.
14. read : bungs.
15. read : spyin.
16. read : snyigs.
17. read : las.
18. deleatur.
19. read : rtsi 'thub.
20. see ft 5.
21. read : pags
22. read : bskyur.
23. read : bsnur.
24. read : las.
25. read : 'chad
26. read : 'dzangs.
27. read : brug.
28. read : skoks pa.
29. read : bde.
30. read : 'phral
31. *dpal-- 'bar* is a torch made of a stick around which is wrapped a piece of oily cloth.
32. The use of the word *lce* (tongue) is not clear to me. It could refer to a tool. That the tongue is used to check whether glue made out of size has congealed and has the right consistency was strongly confirmed by some Tibetan informants, but as strongly denied by others, the reason given being that nobody would want to touch such an ill-smelling hide broth with his tongue.
33. the exact meaning of *rme ba* is not clear to me.
34. BGTC s.v. : *ston dus kyi ri kha'i lci ba 'bud shing legs shos shig.*
35. a yellow fungus.
36. A medical root, used as a purgative.
37. The text belongs to the *Rdo rje phag mo'i zab khrid* cycle and is found on reel, no. L 2.
38. *nag tshva yaq byon.*

The Victoria Cross and the Nepali Gurkhas

–Prem Uprety

The British had the habit of classifying people into neat little categories. Accordingly, they attributed the label of martial race to certain nationalites and classes of the subcontinent like Gurkhas, Sikhs and the Jats. Their favourite was of course the Gurkhas of Nepal whom they were proud to call "the bravest of the braves", "the soldier of the soldiers."[1] If any regiment in the British or the British Indian army identified themselves with the Victoria cross it was the Gurkha regiment. If the number of Victoria Crosses is to be used as a yardstick to measure the triumph of a regiment which "knows the beauty of existence"[2] then the Gurkhas sewed it up in battles which will always remain a classic triumph and tragedy. The Gurkhas bagged five Victoria Crosses in the Great War (1914–1918),[3] Kulbir Thapa of the 2/3 Queen Alexandra's Own Gurkha Rifle was the first Gurkha and the second among the non-British ranks to receive the Victoria Cross. The *London Gazette* of November 18, 1915 announced the award of the Victoria Cross to No. 2129, Rifleman, Kulbir Thapa and gave the specific reason for it which ran–

For the most conspicuous bravery during operations against the German trenches south of Maquissart, when himself badly wounded on September 25th, 1915, he found a badly wounded soldier of the 2nd Leicster Regiment behind the first German trench, and although urged by the British officer to save himself, he remained with him all day and night. In the early morning of 26th September, in the misty weather he brought him out through the German wire, and leaving him in a place of comparative safety, returned and brought in two wounded Gurkhas, one after the other. He then went back in broad daylight for the British soldier and brought him in also, carrying him most of the way, and being at most points under enemy's fire.[3]

1. Speech by Sir John French at Nauve Chapelle, *Civil and Military Gazette*, June 3, 1915, p. 1, William Willcocks points out in 1915 that "I have now come to the conclusion that the best of my troops in France were the Gurkhas." *Civil and Military Gazette*, June 3, 1915, p. 2.
2. See *Times*, October 23, 1915, p. 1, also *New Castle Journal*, October 23, 1915, p. 3.
3. *London Gazette*, November 18, 1915.

The Gurkhas received ten Victoria Crosses in World War II (1938–45) of which as many as seven were awarded in the Eastern Front. A record that still may stay inviolate in the annals of Military History. Whether in the heat of the African desert, or the frost bite of the French or Italian winter or in the humidity of the marshy jungles of Burma the Gurkhas lived by the dictum "*Kafar hunne bhanda marnu ramro*" (better to die than be a coward). It was their saga of sacrifice and heroism that made the name Gurkhas synonymous with fearlessness and unflinching devotion to duty. A countless number of headless Japanese and the Germans bare a mute testimony to this fact.

Historical antecedents

The Victoria Cross Warrants has a very interesting history. The medal Victoria Cross was instituted by Queen Victoria in the nineteenth year of her reign, corresponding to the year 1856 of the Christian calendar. The Warrants is divided into fifteen clauses, which details the procedure and the methods of this award- the honor of supreme military distinction. It was to be awarded to men all ranks from the soldiers to the officers of the military and the navy. The medal consisted of the Maltse cross of bronze Royal Crest at the center and underneath was an escroll bearing an inscription "For Valour". The queen hoped that the medal would be "highly prized and eagerly sought by men and officers of naval and military services."[4] The medal was to be awarded to single acts of bravery or devotion to the country. The importance of the award is further reflected by the fact that the award was to be published in the Official *London Gazette* with a full citation of the act of valour. The person who was to be awarded the medal was also entitled to a pension of ten pounds a year.[5]

The Victoria Cross is still a highly coveted award to a Nepali serving in the Gurkha regiments of the British army. No one can deny that the Victoria Cross does have intringic value but the cost for 15 victoria crosses she received in the two World Wars was also great. Approximately 24,000 Gurkhas were killed, wounded or missing in action in World War II. About 20,000 were killed, wounded or missing in action in World War I.[6] Many are the tales that the Nepali people tell of the Gurkha soldier's who were permanently blinded or paralyzed during the World Wars. A little over a dozen Victoria Crosses could hardly compensate such clossal losses during the two wars. The Nepali Gurkhas during both the wars were told that the Germans were their enemies and in the World War II the Japanese were added to the list. But they were living in an world of myth and illusions. It is true that myths and illusions do have their own charms; but truth is far more beautiful than myths and illusions. The Germans and the Japanese were not the

4. See clause One of the Victoria Cross Warrants in Colonel Rupert Stewart (Comp.) *The Victoria Cross : The Emperor's Scroll of Valour* (London, Hutchison & Co., 1928), p. 469.
5. Ibid.
6. Prem R. Uprety, *Nepal : A Small Nation in the Vortex of International Conflicts, 1900-1950* (Kathmandu : Pugo Mi, 1984), p. 90, 236.

traditional enemies of the Nepalese nor were the English their native friends. They fought for a cause they did not know and; and they sacrificed their precious lives for reasons they never understood. A Gurkha soldier who was questioned in the front by Ian Hamilton to what the cause of World War I replied with his usual characteristic smile in a simplistic manner : "the German king had been rude to the British king."[7] He could not perceive the intricacies of the war nor could he even dream to fathom into the deep crisis in values that was rooted into the European civilization.[8]

Since the Vicotria Crosses were awarded for single acts of bravery it would not be out of place to examine a few citations for the award of the Victoria crosses. Two posthumous and two other citations are given so that Nepalese today can get some feeling about the dangerous situation their bretheren, the Gurkhas, had to go through to earn the highly coveted award.

A. Citations of the Posthumous Awards of the Victoria Crosses.*

i) Citation in respect of the posthumous award of Victoria Cross to *Jemadar*, Netra Bahadur Thapa, Second Batallion of the Fifth Gurkha Rifles.

In Burma on the 25th June 1944, Subedar Netra Bahadur Thapa was commanding a garrison of 41 men of the 5th Royal Gurkha Rifles which took over an isolated picquet known as the Mortar Bluff on the hill-side commanding the base at Bishenpur. It was over-run by strong enemy forces on the previous night; and was still on the enemy hands. retention of the Mortar Bluff was vital to the The safety of other positions further down the ridge and to Bishenpur itself. When the enemy began to attack, 75 men and 37 mm guns were brought to the high ground over looking the position pouring shells at point blank range for ten minutes into the narrow confines of the picquet. This was followed by determined attacks by a company of Japanese when fierce fighting ensued in which Netra Bahadur's men, exhorted by their leader, held their ground against heavy odds and drove the enemy back with disproportionate loss. During this time, Netra Bahadur with tireless energy and contempt for danger, moved from post to post, encouraging the young NCOs and riflemen of which the garrioson was largely composed, and tending the wounded. Under the cover of pitch dark night and torrential rain, the enemy then moved round to the jungle, from the cover of which they launched their attack. Still in considerable strength and as determined as ferocious as ever, the enemy poured out of the jungle across the short space of open ground to the picquet defences under cover of small arms and 37 mm gun-fire from

7. *Evening Standard*, "The innocent Remark of a Gurkha in the Front", July 5, 1915, p. 6.

8. For an excellent account of the role of cultural values in the rise and fall of civilizations see the following works of Arnold Toyanbee : *A Study on Civilizations*, Vols. II-X abridged by D. C. Somerville (London : Oxford University Press, 1971), pp. 350-393; *Civilization on Trial* (New York : Oxford University Press, 1955), pp. 150-51; *War and Civilization* (ed.), A. V. Fowler (London : Oxford University Press), 1951, pp. 143-65.

* For citations of the Awards see No. 2 *Poka* No. 155, File No. 615, 2000/1943, Archives Foreign Ministry, HMG, kathmandu.

a flank. With much reduced firepower one section was unable to hold on and enemy forced an entrance and overran this and another section, killing and wounding 12 out of the 16 men comprising the two sections. Having no reserves Netra Bahadur himself went forward and stemmed any further advance with grenades. The situation was, however, now criticial. With amunition low, and the enemy in possession of a part of the perimeter, Netra Bahadur would have been perfectly justified in withdrawing, but so efficient were his plans for defence and such was the fine example of this gallant Gurkha officer that not a man moved from his trench and not a yard more was gained by the enemy despite attempts. Thus, the night passed until 0400 hours. A section of 8 men with grenades and S. A. A arrived. This inevitability drew the enemy's fire and all 8 were soon casualties. Undismayed, however, Netra Bahadur retrived ammunition and himself took the offensive armed with grenades and also Khukuri. While so doing received a bullet wound in the mouth and his death followed shortly afterwards, with a khukuri in hand and a dead Japanese with a cleft of skull at his side. True to the traditions of his service and his race, Subedar Netra Bahadur Thapa fought against overwhelming odds for eight hours before he was killed. His fine example of personal bravery and his high sense of duty so inspired his men that a vital position was held to the limit of human endurance. His valour and devotion to duty will remain an epic in the history of the regiment.

ii) Citation in respect to the posthumous award of the Victoria Cross to 55537 Rifleman Thanman Gurung of the First Bn., 5th Royal Gurkha Rifles (F. F.).

In Italy on the 10th November 1944, a company of the 5th Royal Gurkha Rifles was ordered to send a fighting patrol on to Monte San Bartolo, an objective of future attack. In this patrol were two scouts, one of whom was Rifleman Thanman Gurung. By skilful staking, both succed in reaching the base of the position undetected. Rifleman Thanman Gurung then started to work his way to the summit but suddenly the second scout attracted his attention to the Germans located in a slit trench just below the plateau who were preparing to fire with machine guns at the leading section. Realizing that if the enemy succeed in opening fire the section would have certainly sustained heavy casualties. Rifleman Thanman Gurung lept to his feet and charged them. Completely taken by surprise the Germans surrenderd without opening fire. Rifleman Thanman Gurung then crept forward to the summit of the position from which he saw the Germans well dug in the reverse slope preparing to throw grenades over the crest at the leading section. Although the interception line was devoid of cover and under acurate machine gun fire at close range, Rifleman Thanman Gurung immediately crossed it, firing on the German position with his Tommy Gun, thus allowing the forward section to reach there. Due to heavy fire from enemy machine guns, however, the platoon was asked to withdraw. Rifleman Thanman Gurung then again crossed the sky-line alone, and, although in full view of the enemy and constantly exposed to heavy fire at short range, he methodically put burst after burst of fire from his Tommy Gun into the German slit trench till his ammunition ran out. He then threw two grenades he had with him, and, rejoining his section, collected two more grenades and again struggled over the bullet swept crest of the hillock and hurled them at

the remaining Germans. His diversions enabled both the rear sections to withdraw without further losses. Meanwhile, thc leading section which had remained behind to assist the withdrawl of the remainder of the platoon was still on the summit, so Rifleman Thanman Gurung, shouting to the section to withdraw, seized a Bren Gun and a number of mazazines. He then yet again ran to the top of the hilland, although he well knew his action meant almost certain death, stood up on the bullet swept summit in full view of the enemy and oppened fire at the nearest enemy positions. It was not until he emptied two complete mazazines and the remaining section was well on its way to safety that Rifleman Thanman Gurung was killed. It was undoubtedly due to Rifleman Thanman Gurung's suberb gallantry and the sacrifice of his life that his platoon was able to withdraw from an extremely difficult position without many more casualties than they were actually incurred, and stores of ammunitions and information were brought by the platoon. This resulted in the Monte San Batrolo feature being captured three days later.

B. Citations for 'Regular' Award of the Victoria Crosses.

i) Citation in respect of the award of Victoria Cross to No. 87726 Riflemen Lachhiman Gurung of the 2nd Bn. 8th Gurkha Rifles.

At Taungdaw in Burma on the west bank of Irrawady on the night of 12/13 may 1945, Rifleman Lachhiman Gurung was manning the most forward post of his platoon. At 0120 hours at least 200 enemy assaulted the company poistion. The burnt of the attack was borne by Lachhiman Gurung's section and by his own post in particular. This post dominated a jungle path leading up into the platoon locality. Before assaulting, the enemy hurled innumerable grenades at the position from close range. One grenade fell on the lip of Rifleman Lachhiman Gurung's trench. He at once grasped it and hurled it back at the enemy. Almost immediately another grenade fell directly inside the trench and again this Rifleman snatched it up and threw it back. A third grenade then fell just in front of the trench. He attempted to throw it back, but it exploded in his hand blowing off his fingers, shattering his right arm and severely wounding him in the face, body and his right leg. His two comrades were also badly wounded and lay helpless at the bottom of the trench. The enemy, screaming and shouting, now formed up shoulder to shoulder and attempted to rush the position by their sheer numbers. Rifleman Lachhiman Gurung regardless of his wounds, loaded his rifle with his left hand, maintaining a continuous and steady rate of fire. Wave after wave of fanatical attacks were thrown in by the enemy but all were repulsed with heavy casualties. For four hours after being severely wounded, Rifleman Lachhiman Gurung remained alone at his post waiting with perfect calm for each attack, meeting it with fire at point blank range from his rifle, determined not to give one inch of ground. Of the 87 dead counted in the immediate vicinity of the company's locality, 31 lay in front of the Rifleman's section, the key to the whole position. Had the enemy succeeded in over-running and occupying Rifleman Lachhiman Gurung's trench, the whole of the reverse slope would have been completely dominated and turned. This Rifleman, by his magnificient example, so inspired his comrades to resist the enemy to the last that although surrounded and cut off for three days and two nights, they held and smashed every attack.

His gallant and extreme devotion to duty in the face of almost overwhelming odds were the main feature in the defeat of the enemy.

ii) Citation in respect to the award of Victoria Cross to Havaldar Gaje Ghale of the 2nd Batallion of the 5th Royal Gurkha Rifles.

To stop the advance into Chin Hills of the greatly superior Japanese forces, it was essential to capture Basha East Hill which was the key to the enemy position. Two assaults had failed but a third assault by the two platoons of Havaldar Gaje Ghale's Company and two companies of another batallion was ordered. This N. C. O. commanded one platoon, he had never been under fire before and his platoon consisted of young soldiers.

The approach for the platoon to fulfill the objective mas along a narrow knife-edge with precipitous sides and bare jungle; whereas the enemy was well concealed. In places, the approach was no more than 5 yards wide and was covered by a dozen of enemy machine guns and subjected to artillery and mortar fire from the reverse slope.

While preparing to attack, the platoon came under heavy mortar fire, but Havaldar Gaje Ghale rallied them and led them forward, Approaching to close range, the platoon came under gathering fire from a well-trenched platoon and this N. C. O. was wounded in the arm, chest and legs by an enemy hand grenade. Without pausing to attend to his seriou wounds and with no heed to intensive fire from all sides. Havaldar Gaje Ghale closed with his men and led them to close grips with the enemy when bitter hand-to-hand struggle ensued. The Havaldar dominated the fight by his outstanding example, dauntless courage and superb leadership. Hurling hand grenade and covered in blood from his neglected wounds, he led assault after assault, encouraging his platoon by shouting the Gurkha battle cry "Ayo Gurkhali" (The Gurkhas are upon you !). Spurred on by the irresistible will of their leader to win, the platoon stormed and carried the hill by a magnificient all-out effort and inflicted very heavy casualties upon the Japanese. The Havaldar then held and consolidated the hard-won position under heavy fire. It was only when consolidation was well in hand that he went, refusing all help, to the regimental aid post, and then only when ordered to do so by an officer.

The courage, determination, and leadership of this N. C. O. under trying conditions are beyond all praise.

Conclusions

The Gurkhas of the British army even today love to identify themselves with the Victoria Cross. This bronze medal, though of little face-value, yet, what it means in the world of honor is beyond description. It is something to feel and not to tell. But on the other hand the story of the Victoria Crosses has left many soul-searching question behind. They relate to the questions of recruitment, national honor and integrity. Nepal is the only country left in the last quarter of the twentieth century that is not only providing mercenaries for foreign armies but also providing them centers of recruitment in her own soil. The age old tradition of sending mercenaries abroad, though could be defended economically as it has been done by every government of Nepal since the first quarter of the nineteenth century; but it has also led to a dramatic erosion of the loss of honor and

self-respect among the Nepali patriots, politicians and social workers. Whenever there is a physical conflict in the world whether in India, Sri Lanka of the Falkland a cold wave of anguish and fear rushes into the hearths (*agenos*) of the Nepalese as the house-wives begin to count the number of Gurkha casualties. Today no Nepali would deny the fact that the whole process of Gurkha recruitment has brought the question of national honor at a stake. The Nepali intelligentsia as well as the Government of Nepal are both aware of this fact. But nothing is being done to reverse this trend.

An Ethno-Archaeological Investigation into Irrigation Agriculture and Water System in Mid-Western Nepal

(Continued from No. 109)

–Thomas M. C. Pinhorn

Chapter 4 : Ancient Stone Waterpoints of Mid-Western Nepal

Introduction

The ancient stone waterpoints of mid-western Nepal are some of the most curious monuments I have come across. I mainly devoted my efforts to looking at them around the Jumla vicinity, though I did observe some along the trail.

Water point near Dailekh

I have already mentioned in passing the location, see Fig. 1, No 2/3, (it occurs where I discovered the grinding mill wheel) and can be seen in Plate 16 and a close shot of the back wall of the waterpoint in plate 17. The waterpoint is an imposing monument and shows interesting secondary use of stone. It displays a clearly deliberate plan of construction that would require considerable organisation to lift and carry the cut stone into the area. I postulate that the two large stones on the back wall were either door lintels or formed part of an original water-point. If they are lintels then they could well have come from a hall structure (Sharma, 1972, 27).

The task of carrying the stones would certainly have been easier if they came from Dailekh or Dullu, the Malla winter capital, since at least it would have been downhill. The other carved stones I think are likely to have come from temple buildings since many of them exhibit amaluka quoins. The uncut stones may well have come from a watermill that once stood on the site. The drop would have been sufficient here to allow the mill stone to turn.

The waterpoint seems to have two phases of construction with the back, paving stone

floor and steps constructed first. The two pediments were then constructed in a second phase. However I do not feel there is a great time difference in construction between the two phases, since the nature of the stone construction in the back wall is virtually identical to that of the pediments.

The function of the pediments is clear, that is where wet or dry clothes can be left or accompanying baggage. It is interesting to note that some attempt at design of the waterpoint has been made, the arrangement of the carved stones seems to imply that they may originally have been three waterpipes. If this were the case the flow rate would certainly have to have been quicker than the present rate.

Dating of the waterpoint is not easy but my feeling is that it was certainly constructed after the Malla period. The primary use of the carved stones was certainly in the Malla period. This then broadly gives us a dating range from the monument from the Baisi to Gorkha periods, I would favour the later, since the style of construction of paving slab occurs in the Kathmandu valley in the Gurkha period. Excavation may help to solve some of the dating problems.

The waterpoints of the Jumla area

Moving along the tila but crossing over to the other bank from Tatopani lies the settlement of Sanargaon, see Fig. 1, No. 4 and Plate 18. Here a very interesting waterpoint occurs . Again I think it is evident that secondary reuse of material has been used to construct the waterpoint. Malla, originally standing upright stone pillars have been taken and reused to construct the central and flanking pieces to the waterpoint. I think that the two halves clearly belong to the same pillar. You should note that they have been carefully arranged so as they slope away from the central stone.

The waterpoint is constructed around the central pillar. The basic design conforms with that of the Dailekh waterpoint. The two walls either side have similar function to that as at Dailekh.

The carvings on the stone pillar may well represent Buddhist deities, for example the lotus and flower symbols on the two halves of the pillars. The base half of the pillar on the right shows a stupa with the flowers may symbolise the three jewels, since one of the flowers is carved in high relief it is likely to be secondary.

I think the mounted figure is likely to be that of a warrior, the object he carries is a spear. This design is common on many of the pillar stones in the region and particularly common in the Jumla area, perhaps not surprising since Jumla was a centre for trading horses in the Malla period (Tucci, 1956, 41). Sharma had suggested that (Sharma, 1972, 31) other pillars containing similar designs should be considered as "hero stones" to commemorate warriors who died fighting.

The central pillar also appears to have had a mounted warrior similar interpretations can be made about this as other stone pillars. The central motif is difficult to identify, the zig-zags that surround it do not give any indication. As the spout cuts the head of the warrior this is a clear indication that the spout is secondary.

It is vey difficult to say what the three figures represent on the spout. I hazard a guess that the central figure may be that of Hatti the elephant god, accompanied by two attendants. Dating of the primary use of the pillars is firmly within the Malla period. Interestingly these pillar stones may well have some parallel in Rajasthan. Dating of the secondary use of material is of course difficult, but judging by the carvings it must fall in the Baisi or perhaps early Gorkha period.

Waterpoint or Hot Baths at Tatopani

Tatopani was the only hot water spring we came across on our trek, see Fig. 1, No. 5 and Fig. 5. and for a plan of the springs, see Fig. 6. A large settlement has grown up around Tatopani, literally the word Tatopani means hot water and so the springs have given their name to the settlement. The settlement is so large because of the luxury of hot water in the bitter winter that comes to the region. Fig 6, Show back wall of pool no. 1.

Clearly as at Dailekh waterpoint, it took considerable effort to construct. The construction technique is similar for the three pools, that is large irregularly packed boulers topped with paving slabs. It is indeed the same construction technique as used on the Dailekh waterpoint. This leads me to suspect that the time period for construction is similar. Of the three pools, 1 is the most impressive, having a paved, guttered floor, as well as being larger than pools 2 and 3.

Pools 2 and 3 have mud floors and today they are used only for washing clothes and are certainly used less than the main pool. Interestingly, the hot water springs did not display ownership, porters freely used the pool when they came passing by. There was, though, some division in the community as to when the hot water baths could be used, for example women had exclusive use of the baths on Wednesdays and Thursdays.

The irregular arrangement at the back of the wall of pool 1, see Fig. 6, strongly suggests that these stones are of secondary use. I have been able to identify four main types and reconstruct them in Fig. 7. Type one of which two occur is either a door mantle, as at Sija. Wooden door mantles of similar type can be seen still in the Kathmandu valley. If the stones do represent part of an original water-point, the evidence is that the back wall would have been smaller in nature, indeed this seems the more likely of the two. Type two, of which three occur, are very likely to represent the base Jamgha, part of a temple, like the one at Manma a few kilometres down the tila from Tatopani.

Type three, of which three occur, is also likely to be a door lintel or used in a water-point construction here. One of these stones has a mantle in high relief, I suggest this is likely to be the Buddhist diamond vehicule (Jenkins, 1975, 68), showing a religious connection with the spring or hall structure. Type four, of which six occur, I think may be associated with temples, some of them alternatively could be the sides of reused pillars. Two out of these stones though are very likely to have been used as part of temple structures because of their characteristic amaluka-quoins decoration in low relief. One stones, is very similar to the decorative stones which occur in the temple of Bhandaribada (Tucci, 1956), north of Jumla.

The two wooden carved reliefs are certainly meant to represent lions. The local community indicated this to me. Such carved lions can be found carved in stone at Sija and Dullu (Sharma, 1972, 31). These lions could possibly have been connected with gable ends of buildings (Wright, pers comm). Lions though are most often associated with doorways to temples guarding them.

The fact that the Pool 1 walls and the steps but onto the back well of pool 1 suggests that the back wall is of an earlier construction phase. I think it very unlikely that the stones came as far afield as Sija, the Malla summer capital, there are numerous temples down the tila which the material could have come from.

Dating is problematic for the hot springs. If I am right about the carved stones being

TATOPANI HOT WATER SPRINGS JULY 1986

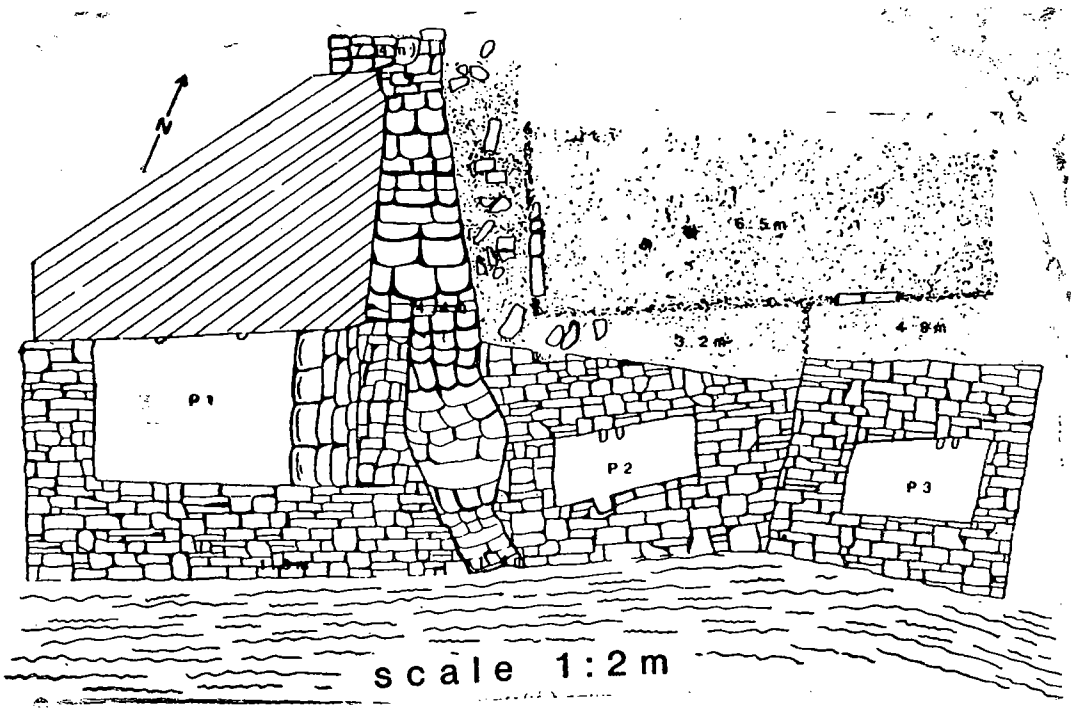

Fig. 5

TATOPANI HOT SPRINGS BACK WALL POOL 1

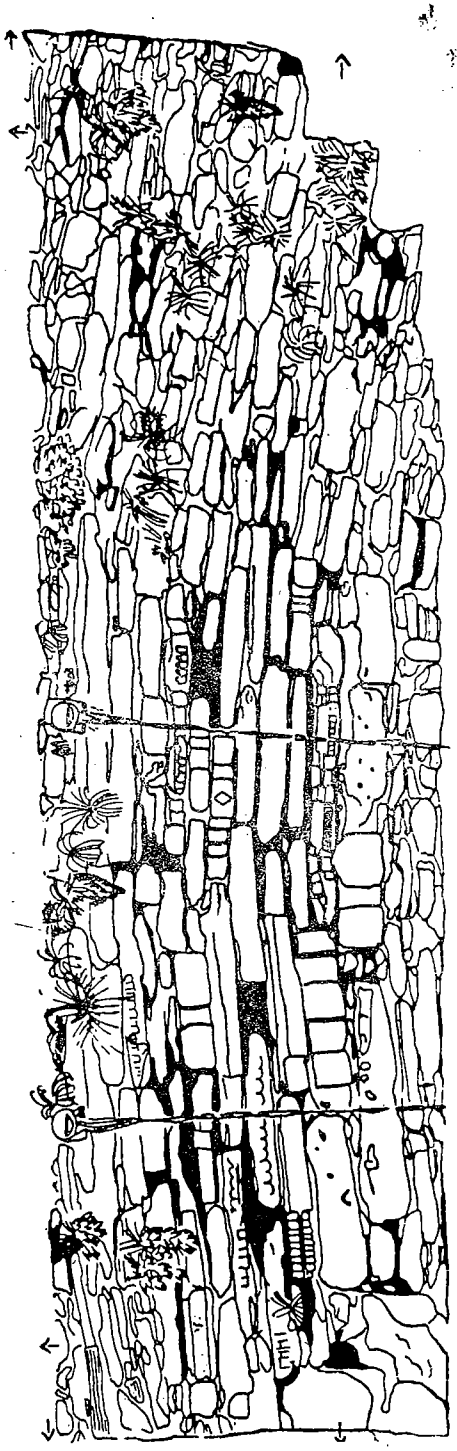

Scale 1.20 cm

Fig 6

RECONSTRUCTIONS

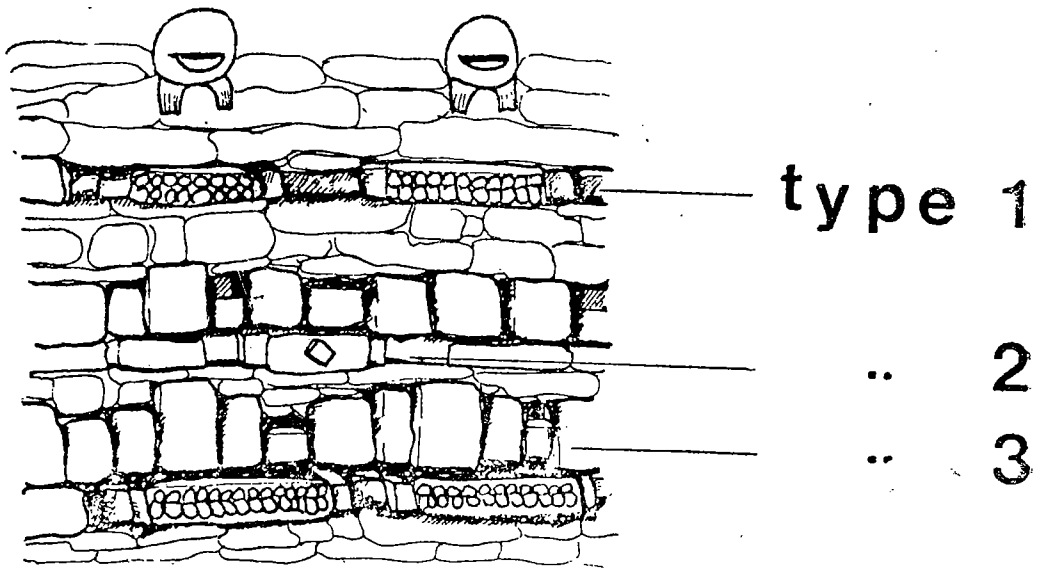

1:15 cm

Fig. 7

from an elaborate waterpoint, then we may postulate a waterpoint at Tatopani in the Malla period. There then seems to follow a period of dismantling when the waterpoint was enlarged and more secondary material brought in from other stone ruinous or dismantled structures. It is possible that Pools 2 and 3 were later additions, though built in the same style. The second and the possible third phase must come within the Baisi and Gorkha periods.

Waterpoint at Simkham

Just north-west of Jumla lies the small settlement of Simkham, Fig. 1, No. 6. A little way south of the settlement is a dismantled waterpoint. The waterpoint formerly consisted of four rectangular shaped stones, presumably embedded around some boulders as in other waterpoints. I visited the area where the waterpoint formerly stood and there was a deep cut into the bank here. The rectangular cut stones averages 1 5 by 1.4 m. Along the front edge of three of these stones amaluka-quoins run by regular grooves. The fourth stone has no decoration and unlike the other three has a curved top.

Associated with the dismantled waterpoint was a curious bud shaped motif with groove following the line of its body, similar to the ones at Sija, see below, but without the hole. I was told by the boy who showed me the waterpoint that two of the rectangular stones had been the top to two benches either side of the waterpoint and that the other stone had been in the back wall of the waterpoint. He went on to say that the waterpoint had been dismantled some five years earlier, and a new waterpoint where the stones now rest had been attempted, but this failed, and the stones left abandoned.

Interpretation

Again I think you have the secondary use of Malla stones. The carved stone's original use was probably as tiers as at the Sija waterpoint which show a similar design. The fourth stone mentioned is certainly that of a revised pillar stone, now worn and the design not visible. The stones have been dressed at the back with some type of chisel to produce a series of cuts downwards, creating banks of striations. The secondary dating may be assigned to the Baisi and Gorkha periods, the original use of the stones was in the Malla period.

Waterpoint West of Simkham

A few hundred metres west of Simkham I discovered another waterpoint, located on Fig. 1, No. 7. This waterpoint is relatively small and lacks sophistication. It can be seen in Plate 19. The primary use of the stones is likely to have been in the construction of Malla period temples, especially the rectangular stone with amaluka-quoin relief and a plain.

Interestingly, the same type of stone also exists in the waterpoint. Other stones are likely to be reused pillar stones.

Dating can once again be given two periods, one for the primary use of the stone in the Malla period, and the other in the Baisi or Gorkha periods.

Waterpoint at Sija

This waterpoint I discovered about while reading a local history book on Jumla. The location of the waterpoint can be found on Fig. 1, No. 8. The waterpoint is extremely elaborate, the back wall contains twelve carved stones. It is constructed in a series of tiers with flat grooved stones, like the ones at Simkham in between larger blocks. There is a double tier decorated in amaluka-quoins in low relief before a larger, heavier band of amaluka-quoins above it, cut into this band are two bird shaped motifs with holes cut through the

cenlral part of them. Presumably originally to allow water to alight.

These curious grooved bird shapes are of of the same type as the one at Simkham. On top is a large impressive mantle that runs across the back. From the evidence of the photograph a wall similar to the back wall is joined at right angles to the back wall on the left hand side. There must presumably be a similar wall on the right hand side, forming a typical three-sided waterpoint, which is the feature of most waterpoints in the region.

Interpretation

This waterpoint is extremely important for it is the first evidence of a complete Malla waterpoint. It is extremely elaborate, perhaps this is not surprising since it is based at the Malla summer capital of Sija. The builders of the waterpoint evidently were trying to create the impression that the back wall was constructed by four pillars similar in design to those of the front pillars to temples in the region, though in this case they are in two dimensions. Lotus and amaluka-quoin designs occur on the front part to the pillars, but not in any regular system.

Thc top part of the waterpoint is not particularly well constructed for example the right hand bird motif is slightly higher than the one on the left. This bird shape motif is a common feature of all but one of the waterpoints I came accross north of Jumla (see below). Clearly these shapes have some association with the waterpoint. I observed such shapes along carved wooden bridges of the tila, but without grooves. Significantly, thought, similar shapes to these occur on the waterpoints in the Kathmandu valley, see Plate 20. I was told by the Archaeology Department in Kathmandu that these are crocodile waterpoints. It seems odd to me that the crocodile shapes should occur in the northern parts of the Jumla district where the crocodiles do not occur, being only common in the tropical and sub-tropical areas. It is, though, possible that in the past porters could have brought news of such animals inspiring the decoration. Whether the stone crocodiles have any connection with puja (worship) it is difficult to say, but must, I think be regarded as a possibility.

(To be continued)

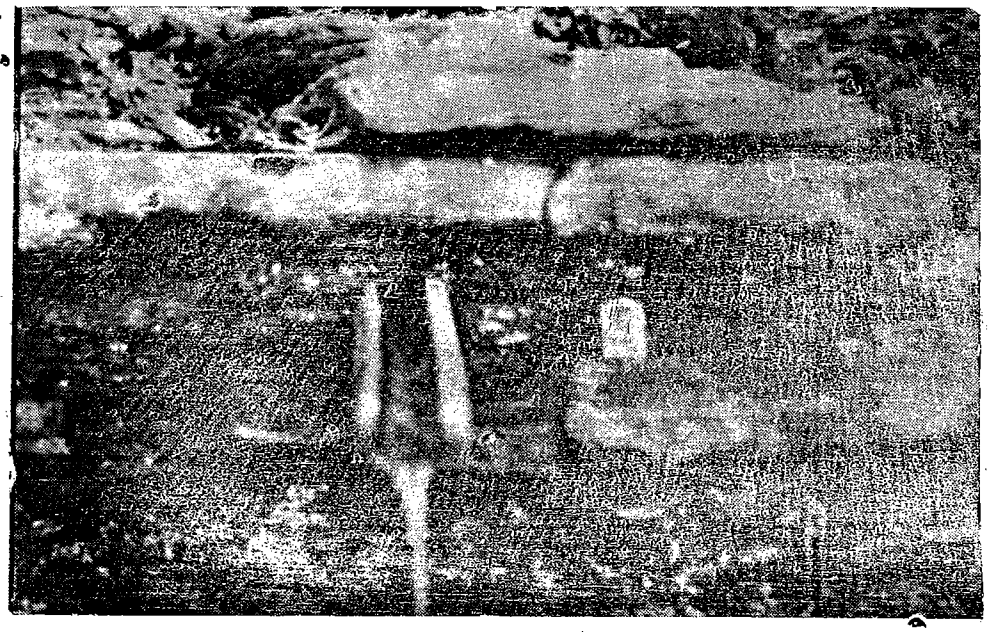

Plate No. 16- Close-up view of back wall of waterpoint near Dailekh

Plate No. 17- Side view of waterpoint near Dailekh

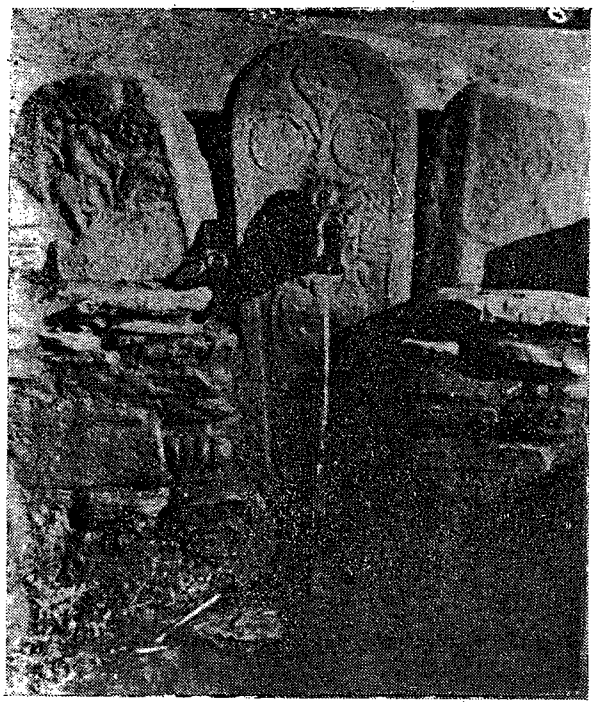

Plate No. 18— Sanaragon waterpoint

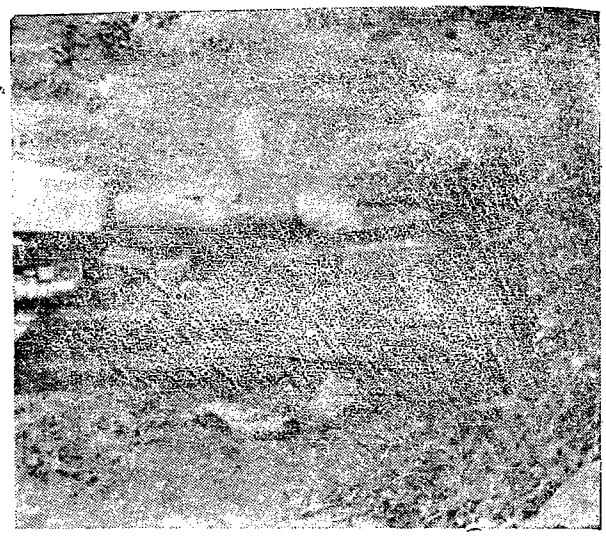

Plate No. 19— Waterpoint west of Simkham

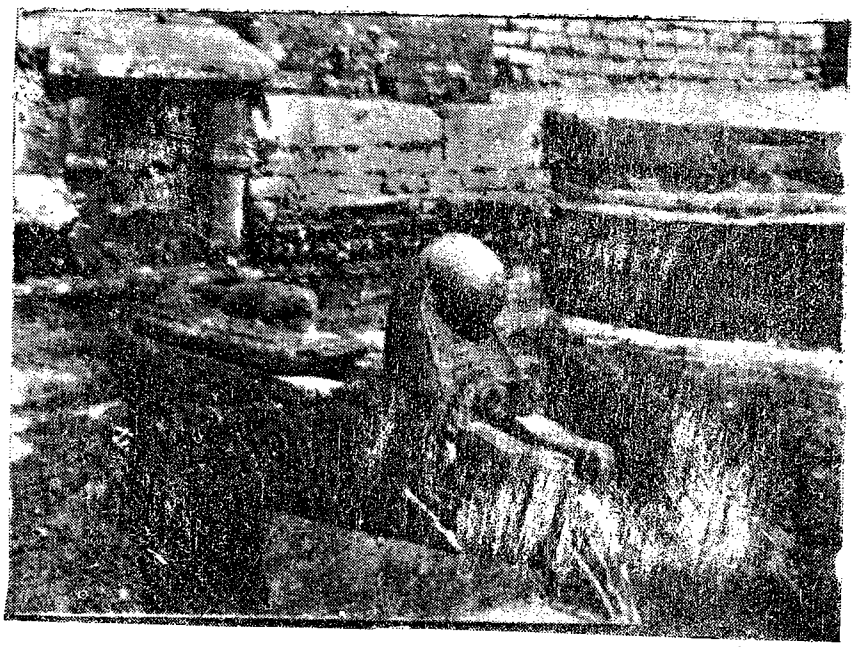

Plate No. 20— Crocodile waterpoint, Kathmandu

Nepal

(Continued from No. 109)

—Sylvain Levi

XX. Inscription of the Yag Bahal

The stamping of this inscription was sent to me from Nepal in 1902 by the Maharaja Deb Sham Sher, in the short period of his administration. No indication of origin was enclosed with the parcel, but a cursory note outlined on the side and foot of the stamping, bears: Yag bahal. I ignore at present where this bahal or monastery is located; but I am led to believe that the stela is found in the neighbourhood of Patan, like all other inscriptions connected thereto.

The inscription is incomplete; the last lines are missing. The 29 lines preserved, wholly or partly, cover a total height of 0m, 72 by a width of 0m, 40. The body of the characters measure an average of 0m, 01; the average soace between the lines is 0m, 015. The orthography is on the whole correct; the silent according to the style that dates from Amcuvarman, is not redoubled after 'r'. The portion of the text preserved is all in prose. It is a chart of the ordinary type, that has for object the concession of a village with its out-houses (offices etc) to the Buddhistic community; it is addressed to the interested parties, the inhabitants of the village of Gullatanga. The territory conceded is most probably a portion of the domain of Pacupati (1.4 and key, Bhag 13, 1.5 : Pacupatan). The fixing of limits is drawn up with that over-scrupulous accuracy of late inscriptions by proceeding from North to South and from East to West. The land-marks indicated show by a further example the advanced civilization of Nepal and also the landed wealth of the Buddhistic church. There are no less than seven monasteries adjacent to the land conceded; the Manadeva vihara, the Kharjurika vihara (17) the varta kalyanagupta vihara (17–18), the Caturbha-laukasana vihara (18-19) the criraja vihara (21). The Manadeva vihara is obviously identical to the Maha vihara mentioned already in an inscription of Amcuvarman (year 32) side by side with the kharjurika vihara (1,8 and 9); at the same time the vihara with the truncated name; yama vihara is almost certainly identical to the Mana vihara namely to the Madhyama vihara, designated in the same inscription of

Amcuvarman immediately after Mana V and KharjurikaV. The other names of monasteries have not yet been encountered elsewhere; the Varta kalyanagupta is a new comer in the list of personages decorated with this title (sup, 11, 131). Three villages are met besides on the course; Gomibhudanco (12) Dhoreval-ganco (14) Kambilampra (20). Two large roads are crossed or skirted (Mahapatha, 16; vrhathanmarga 22). At last the Vagvati skirts a portion of the land to the south (12).

The particular stipulations of the concession (4-11) are expressed with an accuracy of details that decides on the ordinarily fairly vague formulary of Nepalese charts, they only have their counterpart to my knowledge in the inscription 13 of Bagvanlal dated 1 (4) 3. This inscription found at the Southern gate of the precinct of Pacupati is extremely mutilated especially in the passage that contains the stipulations (5-10); but the characters preserved suffice to warrant the perfect concordance of the two texts, in rectifying at times the readings of Bhagvanlal (5); na sarve vina, corr. na sarvetika (rtavy); hyaparah,corr. maryado 'papamah; 9; bhayaca, corr. gapaca re 10; kalpatra corr kalatra. The village conceded is subject to the stipulations bearing on the persons or fortified places" (carirakotamaryodopapanah 1.6). The same expression is again found in a charts of Civadeva year 119 (Bhag 12, 1.5, in which Bhag restores (payukta) instead of papannya), but in the translation of the Pundit I cannot follow which way he means this wording unless it is intended for 'including therein the ground the sky and the undergrond"; I admit that in this case the connection escapes. The inscription of the Chasal-tol dated in the year 137, also preserves a traces a this wording (1.13; kottamaryad). The exclusion of the labour to proceed to a foreign country (1.7) bahirdecagamanadisal vavistirahito) has for counterpart in the charts of Civadeva year 119 the obligation to supply five bearers yearly for the statute labour of Tibet. A few faults of special kind that undoubtedly necessitated in ordinary cases the intervention of the royal justice are drawn up to the benefit of the donees; the murder of a pregnant woman (7) abortive practices (7) are punished with a fine of one hundred (pa) nas; the ill treatment to a wounded animal, if it belongs to the bovine species is punished with a fine of three pana puranas (8). In short, in the case of one of the five mortal offences of theft of adultery of murder or complicity the royal justice has only claim on the culprit himself; all that belongs to him family and property passes into the hands of the clergy of the monastery of Civadeva.

The name of the king who grants the charts is mutilated; there only exists (3) the indifferent final syllable 'deva'; the traces that exist of the preceding characters sidetrack definitely the restitution introduced by Bhagvanlal in his inscription (1.3); the two aksaras cannot possibly be ci va. The most probable reading is to me Puspadeva but I dare not on the belief of an uncertain reading introduce in the history of Nepala a name that nothing warrants elsewhere. The other indications also sidetrack the conferring of this chart and of the similar chart (Bhag 13) to Civadeva. Civadeva resides in the palace of kailasakuta that has replaced the palace of Managrha since the accession of Amcuvarman. King... deva dates his charts from the palace of Bhadradhivasa; the change of palace usually denotes a dispute in the succession to the throne. King... deva flatters himself

undoubtedly of being the legitimate heir to power (ba) ppapadanudhyato 2), but by right of Licchavi. He is the 'standard of the Licchavi race' Licchavikulaketuh, 3) a title disappeared from usage since the accession of Amcuvarman and this return of the Licchavis to power is attested by his successor Jayadeva who brings back the origin of his race to the eponyam Licchavi (Bhag 15, 6). This king... deva is further the first and so far the only one in the Nepalese series to take the title of 'parama-mahecvara' "fervent worshipper of Civa" (1.2 and Bhag. 13.2) so frequent in the protocol of India proper in which it seems to date back to the Indo-Scythians. In short the conclusive formulary identical in the two twin charts (24-29-- Bhag 13, 29-35), differs from the other known charts; the traditional verses are inserted in it by means of the new form : Yato dharmacastrava canam (Bhag. 13, 34-35-29) ya to dha rmacastra. Altogether the chart of the yag bahal is from the same personage and the same epoch as the incription 13 of Bhagvanlal dated samvat 1 4 3, the figure of the tens remaining uncertain; the Pundit admits that one can as well read 123 or 133.

Text

1. bhadradhivasabhavanad apratihatacasanao bhagavat
   Pacupatibhattarakapadanugrhe

(etc., see pages 141, 142, 143, Nepal, Vol III by S. Levi)

Translation

(of above text)

(1-4). From the palace of Bhadradhivasa. Nothing resists his orders; the holy Pacupati, worshipped sovereign has him for favourites; his adored father follows him in thought; the Licchavi race has him for embellishment; he is pre-eminently the devotee of Mahecvare, the sovereign above all, the king of kings;... deva in good health addresses himself to all the heads of houses residing in the village of Gullatanga, notables foremost, and makes known to them; know this :

(5-11). This village (in the domain) of the holy Pacupati... for the performance, without any fraudulence of the labours compelled by the great canals and for the settling of orders for statute labour,— but with the entry prohibited to soldiers whether regulars or irregulars— is subject to the stipulations concerning persons and fortified places; all the corporal services are remitted to them; are remitted to them; heads of houses are exempt from all duty such as that which necessitates going to a foreign country, etc. In the case of murder of a pregnant woman or the suppression of the embryo, he will be let off with a fine of one hundred (pa) nas only; in the case of ill-treatments towards wounded animals of the bovine species a fine of three panapuranas will be imposed on him. In case of theft, adultery, murder or complicity etc. the five capital offences the person only of the guilty will be handed over to the royal officials; his house his fields his wives in short all his property will pass into the hands of the venerable clergy. These are the conditions under which we have conferred this village to the venerable clergy of monks of the four regions, in the Civadeva vihara.

(11—24) And here is the fixing of limits. To the North-East the pipe of the canal... of the convent; then by going to the south in the region of Gomibhudanco by skirting a portion of the course of the Vagvati the confluent of the streamlet; thence by proceeding to the North the junction of the Manadeva vihara and of the kharjurika vihara thence by proceeding to the west Dhorevalganco thence following a westerly direction on the side of the S. E. angle of the Madh Yama vihara by

proceeding to the North by the path of the causeway by continuing to skirt rhe- - - of the canal at the south-eastern angle of the field of kunala the great path; thence by continuing on the road in a northerly direction, the eastern wall of the Abhayarri eastern walls of the Varta Kalyanagupta vihara; thence by proceeding in a northerly direction the south eastern angle of the caturbhalankasana vihara; thence continuing to the North and to the West, in the north western angle the great path by proceeding to the North East Kambilapra; thence by proceeding to the North —East the reservoir that receives the flow of the waters from the Raha vihara and the Indra Mulaka, thence by the North-East by skirting the causeway south of the garden south of the great path and by proceeding to the South—East, the path; thence by following this road in a southerly direction the vihara in question; thence the pipe of the canal (24-29). In this concession the limits of which have been thus fixed if a matter ever arises concerning the interests of the venerable clergy, it will then devolve upon the supreme Tribunal (of the Rhrone) to investigate into it. Let this be well understood. And nobody, whether he be of our own kind or of any other must nulify this favour we are conferring..... And he who will nulify this order personally or by instigating others we shall absolutely not tolerate him... .. As to the kings to reign if they wish for virtuous happiness in this world they will have to remember that the favour conceded by a royal predecessor demands respect because the book of law says.

(To be Continued)

पल्लो किराँतको चैनपुर : एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक प्रदेश

-रमेश ढुंगेल

पूर्वी नेपालको पल्लो किराँत अरूण उपत्यकामा फैलिएको चैनपुरको इतिहासको खोजी गर्नु नेपालको राष्ट्रिय इतिहासको अध्ययनलाई पूर्णरूप दिनका निमित्त आज अत्यन्त आवश्यक देखिन आएको छ। नेपाल राष्ट्रको निर्माण अभियानमा चैनपुर प्रदेशमा घटेका ऐतिहासिक घटनाहरूको राम्रो अध्ययन हुनसकेको खण्डमा नेपालको इतिहासमा गौरवपूर्ण पानाहरू अरू थपिन जाने कुरा अहिलेसम्म प्रकाशित कतिपय ऐतिहासिक स्रोतबाटै पनि स्पष्ट हुन आएको छ। त्यसै हुनाले यहाँ नेपालको इतिहासका त्यस्ता गौरवपूर्ण पाना बोकेर रहेको चैनपुर इलाका (प्रदेश) को हराउन लागेको इतिहासलाई थोरै मात्र भए पनि प्रकाश पार्ने जमर्को गर्न लागिएको हो। यसलाई पूर्ण रूप दिनका निमित्त भने एउटा छुट्टै ग्रन्थ नै जन्माउनु पर्ने देखिन्छ। यस सन्दर्भमा सर्वप्रथम अघि अघि कुन र कति क्षेत्रलाई चैनपुर भनिन्थ्यो भन्ने विषयमा जानकारी लिन त्यस भेकको ऐतिहासिक भूगोलको साधारण चिनारी गर्नु आवश्यक हुन्छ। त्यसैले पहिले त्यसै विषयमा सक्षेपमा लेखाजोखा गरौं।

अघि-अघि सेन राजाका पालामा चैनपुरलाई पूर्वको किराँत प्रदेशको चयनपुर भनिन्थ्यो। यस प्रदेशमाथि सिक्किमको प्रभाव रहेका वखत पूर्वको सुखिम चयनपुर भनेर पनि उल्लेख भएको पाइन्छ। पछि नव नेपालको निर्माण भएर पूर्वदेखि पश्चिमसम्म संख्यात्मक हिसाबले नेपालको प्रशासनिक क्षेत्र विभाजन र रेखाङ्कन हुँदा पूर्व ६ नं. चयनपुर इलाकाको रूपमा यसले मान्यता पायो। पञ्चायत व्यवस्थाको सूत्रपात भएपछि नयाँ प्रशासनिक क्षेत्र विभाजन र नामकरण हुँदा पहिलेको चयनपुर इलाका अन्तर्गतका पश्चिम-उत्तरको केही भू-भाग (सबै होइन) लाई समेटेर त्यस भेकका दुई ठूला नदीको नाममा यसको नयाँ नामकरण 'संखुवा-सभा' जिल्लाको रूपमा भयो। त्यसै हुनाले खासगरी वर्तमान संखुवा-सभा जिल्ला र त्यसभन्दा पूर्व र दक्षिणको केही भूभागको इतिहास समेत चयनपुरको इतिहासभित्र पर्दछ। नेपालमा राणा शासन शुरू हुनुअघिसम्म सुदूर पूर्वी नेपालका दुई प्रमुख शासन केन्द्रमध्ये वर्तमान चैनपुर नै एक थियो। पल्लो किराँत इलाका सम्पूर्णको शासन केन्द्र यसैलाई बनाइएको थियो। यही चैनपुर केन्द्रबाट शासन चल्ने अर्थात् चैनपुर केन्द्र अन्तर्गत पर्ने सम्पूर्ण प्रदेशलाई पूर्व ६ नं. चैनपुर इलाका भन्ने चलन चलेको हो। यसरी त्यस वेला दक्षिण तराईतर्फ मोरङ्गको शासन केन्द्रको रूपमा विजयपुर (धरानको) र उत्तर अरूण प्रदेशकै उत्तर पहाड तर्फको केन्द्रको रूपमा चयनपुर रहेका थिए। त्यसैले एकीकरणताकादेखि राणाकाल शुरू नहुञ्जेलसम्म पनि सुदूर पूर्वमा विजयपुरपछि एकैचोटि चैनपुर मात्र सरकारी केन्द्रको रूपमा रहेको थियो। तिनताका वर्तमान धनकुटामा साधारण बस्ती भएको र १-२ पाटी-पौवाको व्यवस्थासम्म भएको जानकारी अभिलेखिक स्रोतबाट पाइए तापनि धनकुटा भन्ने नामकरण समेत भैसकेको देखिदैन। त्यसै हुनाले पश्चिममा अरूण नदीले छिनेको,

पूर्वमा सिक्किमको सिमानासम्म, उत्तरमा तिब्बतको सिमानासम्म र दक्षिणमा विजयपुर (मोरङ्ग) को सिमानाले छिनेको (वर्तमान धनकुटा जिल्लाको झण्डै आधा जति उत्तरी भाग समेत) यति सम्पूर्ण भू–भागलाई चयनपुर इलाकाभित्रको पारी प्रशासनिक केन्द्र यसै चैनपुरलाई बनाइएको थियो र इलाकाको नाम पनि केन्द्रकै नामबाट चयनपुर नै राखिएको थियो। यी सबै धारणालाई तल प्रस्तुत गरिने ऐतिहासिक विवेचनामा प्रमाण सहित पुष्टि गरिनेछ। त्यसैले अब चैनपुर भेकको प्राचीनता केलाउँदै त्यसको ऐतिहासिक सर्वेक्षणतर्फ लागौं।

चैनपुर भेकको प्राचीनता मानव बसोबास र शासन व्यवस्थाका हिसाबले कति पुरानो हो भन्ने कुरा साधारण सर्वेक्षणका आधारमा मात्र किटान गरेर भन्न सकिंदैन। यो प्रदेश किराँतहरूले बसोबास गरेको इलाका हो भन्ने कुरा चाहिं स्पष्ट नै छ। किराँतहरू झण्डै २००० वर्ष जति पहिलेदेखि नै पूर्वको कोशी प्रदेशमा बसोबास गर्दै रहेको तथ्य इतिहासमा पाइएको छ। नेपालको केन्द्र (काठमाडौं उपत्यका) मा लिच्छविहरूको प्रवेश भएपछि उपत्यकामा शासनरत किराँत राजाहरूले हारेर पूर्वतर्फ लागेको कुरा नेपालका वंशावलीहरूमा पढ्न पाइन्छ। नेपालको प्रसिद्ध गोपाल राजवंशावलीमा बत्तीस जना किराँत राजाहरूले राज्य गरेपछि तिनलाई जितेर सूर्यवंशी, लिच्छविवंश चल्यो र उक्त किराँतहरू भने तामाकोशी र अरूण कोशीतर्फ बस्तछन् भन्ने स्पष्टै चर्चा परेको छ।[1] यस आधारबाट किराँतहरू लिच्छविहरूसंग हारेर पूर्वतर्फ लागेका हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। गोपाल वंशावलीको अन्तित लेखन कार्य चौधौं शताब्दीमा भएको हुनाले किराँतहरू पहिलेदेखि नै पूर्वतर्फ लागेका थिए र त्यस बेलासम्म त्यतै थिए भन्ने वंशावलीको वर्णन विश्वसनीय मान्नु पर्दछ।

लिच्छविभन्दा पहिले किराँतहरूको बसोबास उपत्यका र आसपासका इलाकामा भएको संकेत लिच्छविकालका अभिलेखमा उल्लेखित किराँत भाषासंग सामञ्जस्य राख्ने स्थान, नदी–नाला, पहाड, व्यक्ति, प्रशासनिक पद तथा अड्डा–अदालत आदिका नामबाट मिलेको छ।[2] लिच्छवि अभिलेखमा 'किराँत' शब्दकै प्रयोग भएको उदाहरण पनि पाइएको छ।[3] यसरी किराँत राजाहरू उपत्यकामा हार खाएर पूर्वतर्फ लागेपछि पूर्वकै कोशी प्रदेशमा ठाउँ–ठाउँमा आ–आफ्ना सामन्त प्रदेशहरू खडा गर्दै राज्य गर्दै रहेका र पछि केन्द्रका लिच्छवि शासकहरूलाई नै हाँक दिने अवस्थामा पुग्न थालेका सांकेतिक प्रमाण पनि लिच्छवि अभिलेखकै वर्णनबाट पाइएको छ। राजा मानदेवको चांगुनारायणस्थित अभिलेखमा 'पूर्वका शण्ठ राजाहरू' ले स्वतन्त्र हुनलाई विद्रोह गरेको र तिनलाई सैनिक नै पठाएर मानदेवले दबाई काबुमा राख्नु परेको स्पष्टै वर्णन परेको छ।[4] यी मानदेवद्वारा काबुमा राखिएका शण्ठ राजा भनेका किराँतहरू नै हुनु पर्दछ भन्ने इतिहास अन्वेषकहरूको धारणा रहेको छ।

यस किसिमले लिच्छविहरूको नेपाल प्रवेशपछि विस्तार–विस्तार उपत्यकाबाट लाखापाखा लाग्ने क्रममा पूर्वतर्फ (संभवतः तिनताका जङ्गला मुलुक) पसेका किराँतहरू नेपालको यस सुदूर पूर्वी अरूण उपत्यका अर्थात् चैनपुर भेकसम्म जङ्गल फाँड्दै बस्ती गुल्जार र आवाद गर्दै पुगेको हुनु पर्दछ। यस आधारबाट हेर्दा चैनपुर भेकमा पनि किराँतहरू १५ सय वर्षभन्दा अगाडिदेखि नै बस्न थालेका थिए भन्न सकिन्छ। तिनताका किराँतहरूले

---

१. **गोपालराजवंशावली**, पत्र संख्या १८ ख र १९ ख।

२. धनबज्र बज्राचार्य, "लिच्छविकालको इतिहासमा किरातकालको प्रभाव", **पूर्णिमा**, पूर्णाङ्क १७, (वि. सं. २०२५, असार), पृ. १-८।

३. धनबज्र बज्राचार्य, **लिच्छविकालका अभिलेख**, काठमाडौं, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, वि. सं. २०३०, पृ. ३७४, अ. संख्या ९१।

४. त्यही, पृ. १२–१३ (मूल), पृ. १५–१६ (अनु.)

पूर्वतर्फ आवाद गुल्जार गरेर आ–आफ्ना सामन्त राज्यहरू खडा गरी केही शक्तिशाली बन्न पुगे तापनि केन्द्रमा शासनरत् लिच्छविहरूको बढ्दो शक्तिको अगाडि किराँत प्रदेशले स्वतन्त्र अस्तित्व कायम गर्न भने बिलकूलै संभव थिएन । त्यसैको प्रमाणको रूपमा चांगुनारायणको उपर्युक्त अभिलेखलाई लिनु पर्दछ । तापनि केन्द्रबाट टाढा, अप्ठेरो पहाडी र जङ्गलै जङ्गल भएको ठाउँ भएबाट केन्द्रका शासकलाई वार्षिक क्षितों तथा कोसेलीपात बुझाएपछि एक किसिमले स्थानीय शासनका निमित्त किराँत सामन्त राजाहरू स्वतन्त्र जस्तै हुन्थे भन्न वाहिं सकिन्छ ।

नेपालमा लिच्छविहरूको अवसानपछि अर्थात् नवौं शताब्दीताकादेखि नेपाल विखण्डन हुने स्थिति देखा पर्न थाल्यो । विस्तार–विस्तार मध्यकालको पूर्वार्द्धदेखि नैं विखण्डनको युग शुरू भयो । पहिले पश्चिमको कर्णाली प्रदेशमा नागराजदेखि शुरू भएको एउटा नयाँ शक्ति देखा पऱ्यो । यस वंशका राजाहरूले पछि पछि नामको अन्त्यमा मल्ल जोडेको देखिन्छ । पश्चिम नेपाल लगायत महाकाली पारका कुमाऊ गढवाल लगायत पश्चिम तिब्बतको अधिकांश भाग समेतलाई आफ्नो अन्तर्गत पारेर एउटा सानो साम्राज्य नै खडा गर्न यिनीहरू सफल भए ।[5] दक्षिणतर्फ कर्णाटवंशी (उपत्यकामा यिनलाई डोय भनिन्थ्यो) राजाहरूले सिमरावनगढ (सिम्रौनगढ) मा राजधानी र किल्ला बनाई एउटा बलियो तिरहुत राज्य खडा गरे ।[6] उपत्यकामा पनि पहिले लिच्छविहरूसंग नै सम्बन्धित राजाहरू र पछि पहिलो मल्लवंशी शासकहरू देखा परे । यसरी खासमा पूर्वमध्यकालमा नेपाल विखण्डन भएर त्रि–शक्तिमा विभाजन हुन पुग्यो । यो अवस्था ३।४ शताब्दीसम्म मात्र कायम रह्यो । भारतमा मुसलमानी शक्तिको प्रादुर्भावपछि विस्तारै वि. सं. १३८१ मा मुगल बादशाह गयासुद्दीन तुगलकको आक्रमणको कारण सिम्रौन गढको पतन भयो । तिरहुतमाथि मुसलमान शक्तिको अधिकार कायम हुन पुग्यो र तिरहुतको अस्तित्व मेटियो । विस्तार–विस्तार पश्चिमको खश मल्ल राज्य पनि विखण्डन हुनेतर्फ लाग्यो । उपत्यकामा पनि सम्पूर्ण नेपाललाई समेट्ने शक्तिको उदय हुन सकेन । उल्टै पछि ती उपत्यका समेत टुक्रिएर तीन स–साना राज्यमा विभाजित हुन पुग्यो । यसै अवस्थाको फलस्वरूप पूर्व–पश्चिममा नयाँ नयाँ स–साना राज्यहरू बन्न थाले । यसै क्रममा पाल्पा र मकवानपुर भेकमा सोह्रौं शताब्दीमा आएर बलियो सेन राज्य खडा भयो । यो सेन राज्य फैलँदै काठमाडौं उपत्यका र त्यसको आसपासको इलाकालाई छाडेर दक्षिण तर्फबाट पूर्वमा सम्पूर्ण कोशी प्रदेशलाई अधिकार गर्दै मोरङ्ग विजयपुरसम्म पुगेर सिक्किमसंग साँध जोड्न पुग्यो । यो सेन राज्य पनि पछि टुक्रिएर पूर्वको सेनराज्य मकवानपुर र पश्चिममा पाल्पा समेत अरू केही राज्यहरू बने । यही पूर्वका मकवानपुरे सेन राजाहरूले नै पूर्वमा सम्पूर्ण कोशी प्रदेशमा एकपल्ट अधिकार गरेका थिए । त्यसैले वल्लो, पल्लो र माझ किराँतमा समेत सम्पूर्ण किराँत प्रदेशमाथि मकवानपुरका सेन राजाहरूले आफ्नो प्रभाव राख्न सफल भएको संकेत पाइन्छ । मकवानपुरका राजा लोहाङ सेनले नै विजयपुर समेत दखल गरिसकेका थिए ।[7] लोहाङ सेनका नाति हरिहर सेनका शासनकालसम्म मकवानपुर राज्य दुई शक्तिमा खण्डित भैसकेको हुनाले यिनै मकवानपुरे सेनहरूले पल्लो किराँतका हाङहरूलाई समेत आफ्नो प्रभावभित्र राखेको हुनु पर्दछ । वि. सं. १७३३ को पल्लो किराँतको चैनपुर भेकका श्रांवाजा, फेश्राप, नपुरान आदि लिम्बू नायक हाङहरूका

५. धनबज्र बज्राचार्य, "कर्णाली प्रदेशको ऐतिहासिक रूपरेखा", **कर्णाली प्रदेश : एक विटो अध्ययन**, (संपा.) भीमप्रसाद श्रेष्ठ, जुम्ला : सामाजिक अध्ययन समुदाय, वि. सं. २०२८ ।

६. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, **नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास**, काठमाडौं : रोयल नेपाल एकेडेमी, वि. सं. २०१९, पृ. ३०–३१ ।
डि. आर. रेग्मी, **मेडिएवल नेपाल पार्ट वन्**, कलकत्ता : के. एल. मुखोपाध्याय, ई. १९५६, पृ. २६६ ।

७. बाबुराम आचार्य, **श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी**, भाग ३, काठमाडौं : प्रमुख सम्बाद सचिवालय, राजदरबार, वि. सं. २०२५, पृ. ३९७ ।

नाउँमा लगतपुरी (?) मुकामबाट जारी भएको सेन राजाको एउटा आधिकारिक श्याहा मोहर प्राप्त भएको छ।[8] यो मिति मकवानी राजा हरिहर सेनको शासनकाल-को भएको हुनाले त्यस बेला वा त्योभन्दा पनि पहिलेदेखि सेनहरूको अधिकार वल्लो किराँत, माझ किराँतभित्र मात्र नभएर पल्लो किराँतसम्म नै कायम भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ। पूर्वतर्फको यो सेन राज्य पनि हरिहर सेनको शासनकालपछि दुई भागमा खण्डित हुन पुग्यो। मोरङ्ग-तर्फ विजयपुर राजधानी गरेर छुट्टै राज्य बनेको देखिन्छ। हरिहर सेनका छोरा शुभसेन मकवानपुरको पुरानो राज-धानीमा बसेर त्यस भेकको तराई र केही पहाडी इलाका-माथि समेत शासन गर्न थाले। उता शुभ सेनका काका विधाता इन्द्र सेनले विजयपुरको नयाँ राजदरबारमा बसेर मोरङ्ग इलाका र त्यस भेकको पहाडी प्रदेशतर्फको शासन चलाउन थाले।[9] पछि विजयपुरमा पनि मकवानी राजा शुभ सेनका एक भाइ छोरा राजा भएको देखिन्छ। वि. सं. १७६३ मा शुभ सेनका दुई छोराहरूबीच विजय-पुर र मकवानपुरका इलाकाको भागबण्डा हुँदा कोशी नदीदेखि पश्चिमपट्टिका प्रदेशका साथै पर्सासम्मका भू–भाग-हरू मकवानपुरमा र कोशी पूर्व र टिष्टासम्मको प्रदेश विजयपुरमा परेका थिए।[10] यसपछि उत्तरतर्फ अरूण पूर्वका सिङ्गेला पहाडसम्म दश लिम्बूवान र त्यसभन्दा दक्षिण पूर्वपट्टि माईखोला आदि उपत्यका क्षेत्रका इलाम-तर्फका लिम्बूवान इलाकामाथि समेत विजयपुरका सेनको राजनीतिक अधिकार कायम हुन पुग्यो। यसरी खम्बूहरूले बसोबास गरेको वल्लो किराँत (सुनकोशी पूर्व दूधकोशीसम्मको अधिकांश भू–भाग), माझ किराँत (दूधकोशी पूर्व र अरूण पश्चिमको भू–भाग) तथा यो दशलिम्बूवान इलाका अर्थात् पल्लो किराँत समेत सम्पूर्ण नौ लाख किराँत प्रदेश माथि पूर्वका सेनहरूले अधिकार गर्न सफल भएको देखिन्छ।[11]

यस किसिमले सेन राजाहरूको राजनीतिक अधि-कार आदर्शको रूपमा किराँत प्रदेशमा कायम भए तापनि त्यस क्षेत्रका स्थानीय सामन्तको रूपमा पहिलेदेखि नै पुस्तैनी रूपमा कार्यरत किराँत दीवान राय तथा हाङ्गहरू-को नै स्थानीय शासनमा हात हुन्थ्यो। त्यसैले हिन्दूपति सेनहरूलाई राजा माने तापनि किराँतहरूको आफ्नै किसिमको परम्परागत शासन चल्दथ्यो। पल्लो किराँतमा पनि लिम्बूहरूका दस जना दलपति 'हाङ्ग' हरूले नै वास्तविक शासन चलाउँथे। त्यसै हुनाले पल्लो किराँत-लाई दस लिम्बूवान भनिने चलन चलेको हो। तिनताका नै उत्तर दक्षिणको व्यापार मण्डी र बाटोघाटोका हिसाब-ले चयनपुर पल्लो किराँतका किराँतहरूको मुख्य केन्द्र थियो र त्यहाँ भंसार, चौकी आदि किराँतका आफ्नै हिसाबले चल्ने अड्डा पनि राखिएका थिए भन्ने कुरा

८. यो श्याहामोहर यस लेखका अन्वेषकले संखुवा–सभा, चैनपुर मैदानेका सु. दिलनारायण फागोको घरमा २०४५ सालको स्थलगत अध्ययनको क्रममा उहाँकै सौजन्यबाट प्राप्त गरेको हो। प्रतिलिपि र फोटो प्रति हाल अन्वेषकसंग भए तापनि मूल प्रति उहाँसंगै रहेको छ।

९. आचार्य, पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ७, पृ. ३९८।

१०. त्यही, पृ. ६०१–२।

११. अघि–अघि सम्पूर्ण किराँत प्रदेशलाई नौ लाख किराँत इलाका भनिन्थ्यो। जनसंख्या तथा परिवार संख्याका आधारमा तीन राज्य तथा प्रदेशलाई उल्लेख गर्ने परिपाटी नेपालमा अघि–अघि निकै लोकप्रिय थियो। जस्तै– गोरखालाई १२००० गोरखा, पाल्पालाई २६ हजार पाल्पा, पर्वतलाई ८ हजार पर्वत आदि। त्यसै हिसाबले किराँत प्रदेशलाई पनि ९ लाख भनिएको हो (वि. सं. १८३० मा काजी अभिमान सिं वस्न्यात र पारथ भंडारीहरूले खार्पाका हरिनन्द पोखरेललाई लेखेको पत्रमा समेत पुराना धेरै लेखोटहरूमा किराँत प्रदेशलाई ९ लाख भनिएको पाइन्छ)।

स्थानीय लोकोक्ति र परम्पराबाट जानकारी मिल्दछ ।[11]क विजयपुरका यी सेन राजाहरूले मुख्य मन्त्री अर्थात् चौतारा दीवानको रूपमा पनि पुस्तैनी अधिकारवाला लिम्बू नायकलाई नै मान्यता दिएका थिए। यिनै दीवान चौताराको आदेशमा हाङहरू चल्ने हुनाले सेनहरूको अधिकार सम्पूर्ण किरांत प्रदेशमा स्वीकारेको थियो । तर कहिलेकाहीं यी दीवान चौतारा र सेन राजाहरू बीच झगडा पनि हुने गर्दथ्यो । त्यसो हुँदा राजा कमजोर हुन पुग्दथे । त्यस्तो बेला छिमेकको सिक्किमले पहाडी इलाकाका हाङहरूमाथि आक्रमण गरेर कहिलेकाहीं त पल्लो किरांतका कतिपय प्रदेशलाई सिक्किम अन्तर्गत पार्न समेत सफल हुन्थ्यो । राजा र भारदार तथा मन्त्रीबीच झगडा भएपछि राज्य कमजोर हुन पुग्नु स्वाभाविकै हो । त्यस्तै अवसर पाएर शत्रु पक्षबाट आक्रमण हुनु पनि स्वाभाविक प्रक्रिया नै हो । यस्तै मौका पारेर हुन सक्छ वि. सं. १७२७–५० बीचमा कुनै वर्षमा सिक्किमका राजा तेन्–सुङ नम्–ग्याल्ले एकपल्ट पल्लो किरांत इलाकामा आक्रमण गरी लिम्बू हाङलाई समेत मारेर लुटपिट मचाएका थिए । यस कुराको चर्चा सिक्किमका राजा सर्–थुतोव् नम् ग्याल्ले ई. १९०८ मा लेखेको सिक्किमको इतिहासमा परेको कुरा सिक्किमको इतिहास विषयमा लेखिएका धेरैजसो पुस्तकहरूमा पढ्न पाइन्छ । यस आक्रमणको घटनाले 'सिक्किम' नामको नामकरण हुनमा नै अप्रत्यक्ष भूमिका खेलेको चर्चा पनि पाइन्छ । त्यसैले पल्लो किरांत चैनपुर इलाकाको इतिहासको अध्ययनको क्रममा पनि यस घटनालाई विशेष महत्त्व दिनु परेकोछ ।

सिक्किम (तात्कालिक डे जोङ) का भोट कूलका दोस्रो राजा तन्–सुङ नम्–ग्याल्का समयमा[12] भएको अरूण उपत्यकाको किरांत प्रदेशमाथिको आक्रमणको यस घटनाका विषयमा विभिन्न लेखक, अन्वेषकहरूले बेग्लाबेग्लै ढङ्गले प्रस्तुत गरेको पाइए तापनि यी राजा तन्–सुङका तीन जना रानीमध्ये एउटी रानीचाहिं यस अरूण उपत्यकाका सामन्त नायक यामो हाङ्ग वा योङ्ग–योङ्ग हाङ्गकी छोरी थिइन् भन्ने कुरामा चाहिं एकमत देखिन्छ । यिनै किरांत हाङकी कन्याका साथमा अरूण उपत्यकाका अरू सात जना साधारण लिम्बू कन्याहरू पनि सिक्किम पुऱ्याइएका र तिनीहरूको पनि विवाह सिक्किमका काजी तथा भारदारहरूसंग भएको थियो भन्ने चर्चा राजा थुतोव नम्–ग्याल्ले लेखेको उक्त सिक्किमको इतिहासमा उल्लिखित भएको पाइएको छ ।[13] यस घटनाको बारेमा विभिन्न लोकोक्तिहरू पनि अहिलेसम्म चलिरहेकै छन् । यस्ता लोकगाथाहरूमा यिनै अरूण उपत्यकाका लिम्बू कन्याहरूको नयाँ घर भन्ने अर्थमा डे–जोङ(ऽन्नस्–ल्जोङस्) भनिने यस देशको नाम 'सुहीम' रहेको र पछि यही लिम्बू भाषाको 'सुहीम' अर्थात् नयाँ घरबाट सुखीम नाम हुन गएको हो भन्ने विवरण पाइन्छ । पछि भारतमा अंग्रेजहरू आएपछि त्यही लिम्बू भाषाको सुखीमलाई अंग्रेजीकरण गरेर 'सिक्किम' बनाइएको देखिन्छ ।[14]

---

११ क. चैनपुर बजारको पुछारको चौतारा समेत भएको ठाउँलाई हाल दारे गाँडो भनिन्छ । यसको पुरानो नाम डाँडे गाँडो थियो । त्यहाँ भोटे, सिक्किमेहरूले अधिकार गरेका बेला अन्यायपूर्वक दण्ड गर्ने (डाँड्ने) भएकोले उक्त ठाउँलाई डाँडे गाँडो भनिएको हो भन्ने भनाइ छ । यस आधारबाट त्यहाँ शायद किरांतकालदेखि नै चौकी रहेको प्रतीत हुन्छ । वर्तमान प्रहरी चौकी पनि त्यहीं रहेको छ ।

१२. तन–सुङ नम्–ग्याल सिक्किमको भोटवंशका पहिला राजा फुन्—छोग् नम्—ग्याल् (ई. सं. १६०४—१६७०) का छोरा थिए । यिनको जन्म ई. सं. १६४४ (वि. सं. १७०१) मा र राज्यारोहण २६ वर्षको उमेरमा ई. सं. १६७० (वि. सं. १७२७) मा भएको मानिन्छ (धरणीधर दहाल, **सिक्किमको राजनीतिक इतिहास,** पृ २६—२७) । त्यसै हुनाले चैनपुर भेकमा उनले गरेको किरांत सरदारहरूसंगको युद्ध वि. सं. १७२७ पछिको मान्नुपर्ने हुन्छ ।

१३. कुमार प्रधान, **पहिलो पहर,** दार्जीलिङ्ग : श्याम प्रकाशन, ई. १९८२, पृ. ८ ।

१४. त्यही ।

यसरी मौका पर्नासाथ सिक्किमले पल्लो किराँत-माथि आक्रमण गरी दुःख दिन्थ्यो। सिक्किमका राजा तन्–सुङ नम्–ग्याल्का सैन्यले पनि हाङहरूलाई हराई लिम्बू कन्याहरूलाई सिक्किम पुऱ्याएका हुन्। यस किसिमले सिक्किम राज्यको नाम समेत यस अरूण उपत्यका अर्थात् चैनपुर इलाकासंग सम्बन्धित देखिन्छ।

यो घटना घटेको समयसम्ममा पल्लो किराँत समेत सेन राजाहरू अन्तर्गत भैसकेको सप्रमाण चर्चा माथि गरियो। यस आधारमा लिम्बूका हाङहरू सामन्त शासक भएपनि सेन अन्तर्गत भएका हुनाले सिक्किमी राजाको प्रतिरोध सेनहरूबाट हुनु पर्ने हो भन्ने स्वाभाविक अनुमान हुन्छ। अर्कोतर्फ उक्त घटनाभन्दा पछि गोरखाली सैन्यले पल्लो किराँत र विजयपुर विजय नगरुन्जेलसम्म पनि उक्त प्रदेशमाथि विजयपुरका सेन अन्तर्गतका लिम्बूहरूकै अधिकार कायम रहेको देखिन्छ। त्यसैले सिक्किमको यो आक्रमण सेन राजा, लिम्बू दीवान र नायकहरूबीच झगडा परेका बखत मौका छोपेर गरिएको क्षणिक रूपको मात्र थियो भन्ने अनुमान हुन्छ। यस्तै किसिमको आक्रमंण पछि विजयपुरका राजा कामदत्त सेन र उनका शक्तिशाली दीवान श्रीकान्त राय र जसकर्ण रायका पालामा राजा र दीवान बीच झगडा हुँदा पनि सिक्किमले गरेको थियो। पछि विजयपुरका अर्का शक्तिशाली दीवान बुद्धिकर्ण राय र कामदत्त सेनको पनि वेमेल र झगडा भई बुद्धिकर्ण भागेर भारतको सिमाना नजिकको पूर्णियाँ भन्ने ठाउँमा गई बसेका थिए। यस्तो मौका छोपी सिक्किमले इसलिम्बा र च्याङथापु भेक अर्थात् वर्तमान इलाम प्रदेशलाई आफ्नो राज्यमा मिलाई त्यसभन्दा पश्चिम उत्तरको चैनपुर भेकमा पनि आक्रमण गरेर लिम्बू हाङहरूलाई हैरान गराएको थियो।[15]

यो अवस्था पनि क्षणिक नै रह्यो। दीवान बुद्धिकर्णले पूर्णियामा बसेकै समयमा भित्री षडयन्त्र गरी राजा कामदत्त सेनको वि. सं. १८२६ मा हत्या समेत गराएका थिए। त्यसपछि कामदत्तका काका रघुनाथ सेनले केही समय विजयपुरको शासन चलाएपछि बुद्धिकर्णले चौदण्डीका राजा कर्ण सेनलाई बोलाएर विजयपुरको समेत राजा बनाए। चौदण्डीको व्यवस्था भने दीवान अजित रायको मातहतमा चलेको देखिन आएको छ।[16] तर अब बुद्धि कर्णले वा कर्णसेनले सिक्किमले लिएको इलाम समेत इसलिम्बा च्याङ थापु इलाका फिर्ता लिन सकेनन्। खाली बाँकी किराँत प्रदेशमा मुश्किलले हाङहरूलाई आफूतर्फ आकर्षित गराई राजनीतिक प्रभाव कायम गर्न सफल भएका थिए। तैपनि त्यस बेला चैनपुर इलाकासम्म सिक्किमले दुःख दिइरहेकै थिए। त्यसै हुनाले पछि विजयपुरमाथि गोरखाली सेनाले वि सं. १८३१ श्रावणमा दखल जमाउनासाथ दस लिम्बूवानका लिम्बूहरू मुख्य केन्द्र चयनपुर (चैनपुर) मा भेला भई गोरखाका पूर्व विजय अभियानमा खटिएका चौदण्डी जित्दै अगाडि बढेका सेनापति रामकृष्ण कुँवरलाई निम्त्याई नेपालको अधिकार स्वीकार गरे। विजयपुर जितेपछि त्यहाँ रहेका नेपाली सैनिकलाई लिएर अर्का सेनापति अभिमान सिंह बस्नेत पनि पल्लो किराँत पुगे। लिम्बू हाङहरूलाई पहिलेदेखि नै हैरान लगाइरहेका र विजयपुर समेत गोरखालीको हातमा गइसकेको हुनाले पल्लो किराँतका यी १० हाङ अर्थात् लिम्बू सरदारहरूले विना युद्ध नै चयनपुरको अधिकार गोरखालीलाई सुम्पिएको देखिन्छ। चयनपुर सजिलै दखल भएपछि तमोर नदीसम्म नेपालको सिमाना कायम हुन पुग्यो। त्यसपछि सिंगलेला पहाडदेखि पश्चिमपट्टिका इसलिम्बा र च्याङथापुसम्मका लिम्बू

---

१५. आचार्य, पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ७, पृ. ६०७–८।

१६. मकवानपुरबाट अलग्गिएर विजयपुर नयाँ सेन राज्य बनेको चर्चा माथि गरियो। पछि फेरि दूधकोशीदेखि अरूणसम्मको खम्बू किराँतहरूको बस्ती भएको माझ किराँत र सिन्धुलीदेखि पूर्व उदयपुर र त्यसदेखि दक्षिण तर्फ केही तराई भाग समेत समेटेर मकवानपुरबाट टुक्रिएर अर्को सेन राज्य चौदण्डी केन्द्र बनाई खडा भएको थियो। यस राज्यको राजधानी रहेको ठाउँ नै चौदण्डी भएकोले राज्यलाई समेत चौदण्डी भन्ने गरेको देखिन्छ। यहाँका सेन राजाहरूको हिउँदे राजधानी भने अम्बरपुरमा रहेको थियो।

सरदारहरूले पनि परिस्थिति हेरी नेपालकै आशयमा रहन मञ्जुर गरेका हुनाले इलामसम्म नेपालको पूर्वी सिमाना कायम भयो ।[17]

उपर्युक्त घटनापछि गोरखाली सैन्यले इलामका निम्ति सिक्किमसंग तुरुन्तै लड्नु पर्ने अवस्था आइसकेको थियो । तर सिक्किमेहरू डराएर पहिले नै गोरखाली सेना नायकहरू समक्ष कुरा गर्न आफ्ना दूत पठाउने अवस्थामा पुगे । त्यसैले वार्ता हुँदा इलाम समेत टिष्टासम्म नेपाललाई दिने भए सिक्किममाथि आक्रमण नगर्ने भन्ने शर्तमा सिक्किमेले समेत स्वीकार गर्नाले कुरा मिल्यो । यसै अनुरूप वि. सं. १८३१ भाद्रमा नै सन्धि सम्पन्न भयो ।[18] यसरी पल्लो किराँत र विजयपुर जितेर नेपालको टिष्टा साँध लागेपछि पल्लो किराँतको प्रशासनिक केन्द्र चयनपुरलाई बनाइयो । त्यहाँबाटै सिक्किमका नव विजित पहाडी क्षेत्र समेत चयनपुरका सुब्बाको सामरिक अधिकार अन्तर्गत राखियो । सिक्किमका नेपालले लिएका पहाडी इलाकाको प्रशासन हेर्न त्यहींका एकजना यू-काङ-ता भन्ने लाप्चे नायकलाई चयनपुरका सुब्बा अन्तर्गत रहने गरी नियुक्त गरिएको थियो ।[19] यसरी एकपल्ट चैनपुर अरूण पूर्व र सिक्किम-सम्मको शासन केन्द्र बनेको थियो ।

यस किसिमले सिक्किमलाई समेत खुम्च्याएर नेपालको सिमाना विस्तार भएको थियो । त्यसैले गोरखाली सेनाले पल्लो किराँत र मोरङ्ग दखल गरेदेखि नै झस्किएका सिक्किमेहरूलाई टिष्टा पश्चिमका भू-भाग समेत गुमाउनु पर्दा बिलकूलै चित्त बुझेको थिएन । त्यसैले यस घटनादेखि नै नेपाल र सिक्किम बीच संघर्षको बीजारोपण भयो । सिक्किमेहरूले उत्तरतर्फ चैनपुरमा र दक्षिणमा विजयपुरमा समेत आक्रमण गर्न थाले । सिक्किम को वंशावलीमा पनि तिब्बती वर्ष शिङ-ता (काठ-घोडा) वर्ष अर्थात् वि. सं. १८३१ देखि सिक्किम र गोरखा (नेपाल) का मुठभेड हुन थाल्यो भन्ने स्पष्ट चर्चा परेको छ (कुमार प्रधान, पहिलो पहर, पृ. ९-१०) । पल्लो किराँतमा सिक्किमेहरूले पछि वि. सं. १८४८ मा नेपालको भोट-चीनसंग युद्ध पर्दाको बखतसम्म झमेला उठाई संघर्ष गरेका ऐतिहासिक प्रमाणहरू पाइएका छन् । वि. सं. १८३१ मा नेपालको टिष्टा साँध लागेको २।३ वर्षपछि नै सिक्किमले मोरङ्ग र चैनपुर दुवैतर्फ आक्रमण छेड्यो । वि. सं. १८३२ तिर सिक्किमका जनरल तिपु-ताका (यिनलाई देव-छाङ रिग्-जिन् वा देव्-ताकार-पो पनि भनिन्थ्यो) ले नेतृत्व गरेको फौज गोरखालीको चयनपुरको सिद्धिपुर किल्लातर्फ आक्रमण गर्न खटिए । यस फौजले चैनपुरमा एकजना सुवेदार अन्तर्गत चैनपुर र सिद्धिपुरको किल्लाको रक्षा गर्न राखिएको सानो गोरखाली फौजमाथि आक्रमण गरेर सजिलै चैनपुर दखल गऱ्यो । गोरखाली सैनिकहरू सिक्किमेको कब्जामा परे । यसरी केही समयका निम्ति चैनपुर केन्द्र सिक्किमेको हातमा फेरि पुग्यो । तर तुरुन्तै हातहतियारले सुसज्जित थप गोरखाली फौज गएर स्थानीय गोरखा समर्थक मानिसहरू समेत पठाई सिक्किमेहरूमाथि आक्रमण गरेर चैनपुर सहित सिद्धिपुर किल्ला फिर्ता लिए । सिक्किमे फौजका नायक सहित सबै किल्लाबाट भागे । गोरखाली सैनिकले तिनलाई लखेट्दै तम्बोर नदीसम्म पुगे र त्यहाँ फेरि एक पल्ट दुवै पक्षबीच युद्ध भयो, तर त्यहाँबाट पनि सिक्किमेहरू भागे र इलामसम्म गोरखाली सेनाले लखेटेपछि सिक्किमे नायक बाँकी फौजसाथ हारेर सिक्किम फिर्ता भए । त्यस बेला लिङ-दोमका इलाम प्रदेशका लिम्बू

---

१७. वि. सं. १८३१ आश्विन वदि ३० मा अभिमान सिं वस्न्यातका नाममा जारी भएको पृथ्वीनारायण शाहको लालमोहरबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ ।
आचार्य, पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ७, पृ. ६१२, ६२४-२५ ।

१८. आचार्य, त्यही, पृ. ६१२-१३ ।

१९. प्रधान, पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या १३, पृ. ९-१० ।
एफ. वि. ह्यामिल्टन, **यान् एकाउन्ट् अफ् द किङ्डम अफ नेपाल**, रि-प्रिन्ट, न्यू दिल्ली : एशियन एडुकेशन सर्भिस, ई. १९८६, पृ. १२३ ।

नायक हाङसु फुवा रायले गोरखाली सेना अगाडि आत्म-समर्पण गरेर गोरखा पक्षमा मिलेका हुनाले उनलाई त्यस भेकको शासन अधिकार समेत दिई सिक्किमको विरुद्धमा गोरखा पक्षबाट आफ्नो प्रदेशको रक्षा गर्ने जिम्मेवारी सुम्पिएर नेपालको तर्फबाट लालमोहर समेत दिइएको जानकारी पाइएको छ। सुब्बा पुनाहाङसंग यो लाल-मोहरको अंग्रेजी अनुवाद इमान सिं चेमजोङले छपाएका छन्।[20]

यस युद्धमा लड्ने यी सिक्किमे जनरल भोट मूलका थिए र यिनका साथमा अर्का लेप्चा जनरल सिक्किम दरबारका छ्याग् ज्वे छो-थुप पनि लेप्चा सैन्यले नेतृत्व गर्दै चैनपुर आएका थिए भन्ने पनि जानकारी पाइन्छ। यस किसिमले यस आक्रमणमा सिक्किमका भोटे सैनिक र लेप्चा सैनिक दुवै संलग्न रहेको बुझिन्छ।[21] यस घटनाको अर्को साल अर्थात् वि. सं. १८३३ मा पनि सिक्किमे फौज एकपल्ट फेरि आक्रमण गर्दै चैनपुर भेकसम्म आइपुगेको र सभा खोलाको वारिपारि सिक्किमे र गोरखा पक्षका स्थानीयहरू बीचको युद्धमा वाण हानाहान हुँदा सिक्किम-का नायकको मृत्यु भएको थियो भन्ने पनि चर्चा पाइन्छ।[22] यसै समयताका निगुम (?) भन्ने ठाउँमा पनि चैनपुरका गोरखाली र सिक्किमेहरू बीच युद्ध भएको र सिक्किमले हार्नु परेको चर्चा पाइएको छ।[23] यसरी पल्लो किराँतको चैनपुरमाथि धेरैपल्ट सिक्किमेहरूले धावा बोलेका थिए र पहिलेदेखि नै आफ्नो प्रभाव तथा अधिकारमा राख्न कोशिश गरेका थिए। कतिपल्ट त अधिकार समेत गर्न सफल भएका थिए। त्यसै हुनाले नेपाली राजाहरूका तात्कालिक लालमोहरमै पनि चैनपुरको चर्चा गर्दा 'पूर्वको सुखीम चैनपुरमा गोरखाको विजय भयो' भन्ने जस्तो उल्लेख परेको पाइन्छ।[24] सिक्किमे र पल्लो किराँत-का लिम्बूहरूबीच प्रायः बेमेल भए तापनि केही सांस्कृतिक समानताको कारण किराँत प्रदेश नेपाल अन्तर्गत परेपछि कतिपय लिम्बूहरू त सिक्किम पक्षमा पनि लागेको आभास पाइन्छ। वि. सं. १८४८ मा सिक्किम पक्षमा लागेर लिम्बूहरूले एकपल्ट गोरखा विरुद्धमा विद्रोह नै मचाएका थिए। यसो भए तापनि नेपाल तर्फबाट शुरूदेखि नै लिम्बूहरूलाई पहिले सेन राजाहरूका पालामा कायम भएको भन्दा बढी सुविधा र इज्जत दिएर भए पनि लिम्बूआनलाई बलियो रूपले हात लिने प्रयास भइरहेको देखिन्छ। वास्तवमा यो काम सिक्किमको प्रभाव पल्लो किराँतमा नरहोस् र लिम्बूहरू नभड्किउन् भन्ने हेतुले गरिएको थियो। यसै क्रममा वि. सं. १८३१ श्रावणमा नै श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट सुन राय, कुम्भ राय, जङ राय लिम्बूहरूका नाउँमा धर्मपत्रको भाषाको ताम्रपत्र जारी भएको पाइन्छ। यस ताम्रपत्रमा लिम्बू हाङ रायहरूको परम्परागत स्थिति कायम गर्दै तिनलाई अरू साधारण नौ लाख किराँत सरहका जनता मात्र नभएर नमासिने राजा नै हो भन्दै १० लिम्बू हाङ-हरूको विशेष इज्जत गरिएको छ। त्यस्तै गरी सिक्किम-संग शत्रुता भएकोले गोरखा पक्षमा लिँदै शत्रुसंग भिड्ने काममा लाग्नू भनेर आह्वान समेत गरिएको छ। यसपछि वि सं. १८३९, १८४० र १८५२ मा समेत यस प्रकारका लालमोहरहरू लिम्बू नायकहरूका नाममा जारी भएका पाइएका छन्। वि. सं. १८३९ को मोहरमा अघि हिन्दुपति अर्थात् सेन राजाले बक्सेको नागरानी, सान-मान-मर्यादा

---

२०. इमान सिङ चेमजोङ, **हिष्ट्रि एण्ड कल्चर अफ किराँत पिपुल पार्ट टू**, काठमाडौं : नेपाल प्रिन्टिङ्ग प्रेस, ई १९६७, पृ. १६७-६८, १७०-७१, ७५ आदि।

२१. जर्ज कोट्टुरन, **द हिमालयन गेट वे : हिष्ट्रि एण्ड कल्चर अफ सिक्किम**, न्यू दिल्ली : स्टेर्लिङ पब्लिशर्स, ई. १९८३, पृ. ४२।

२२. इमानसिंह चेमजोङ, **किराँतकालीन विजयपुरको संक्षिप्त इतिहास**, दार्जीलिङ्ग : नेपाली साहित्य परिषद, ई. १९७५, पृ. १७४-७६।

२३. त्यही।

२४. तल टिप्पणी संख्या २६ मा उल्लिखित सामग्री हेर्नु होस्।

हामीबाट पनि बक्सेका छौं भन्ने व्यहोरा परेको छ । वि.सं. १८४० को मोहरमा थुम-थुमका लिम्बू नायकहरूलाई कविला र खुँडा बन्दूक, हात्ती आदि राख्ने र १९ थुम जागीर जिम्मा दिएको व्यहोरा परेको छ । त्यस्तै गरी वि. सं. १८५२ को मोहरमा हिजो हाल हुलमा रायका सन्तति पाँच खपन रायहरूलाई फिर्ता आउनू मकवानी राजाले दिए सरह स्थिति कायम रहे बसेकालाई दिएकै छ र तिमीहरूलाई पनि दिइने छ' भन्ने व्यहोरा उल्लिखित छ ।[25] यसरी पल्लो किरातका लिम्बूहरूलाई हात लिने हरप्रयास गर्दागर्दै पनि वि. सं. १८४८ मा नेपालको भोटसंग युद्ध हुँदा भोटतर्फ लागेर सिक्किमले अधिकांश लिम्ब नायक र साधारण जनतालाई भड्काई चयनपुरमा विद्रोह मचाउन सफल भएको घटना यहाँ उल्लेखनीय छ ।

हुन त पल्लो किराँत समेत सम्पूर्ण किराँत प्रदेशमा अघि सेन राजाकै पालादेखि पश्चिमपट्टिबाट बाहुन, क्षेत्री, मगर, गुरुङ आदि जनजातिलाई प्रवेश गराउने काम प्रोत्साहनसाथ गराइएको देखिन्छ । हिन्दूपति सेन अन्तर्गत मकवानपुरतर्फबाट मात्र नभएर गोरखा, तनहूँ आदिबाट समेत पश्चिमतर्फका यी जनजातिले गएर बसोबास गर्न थालेका थिए । यसबाट बेला मौकामा किराँतहरूलाई पञ्जाभित्र पार्न सेन राजाहरूलाई पनि सजिलो हुन्थ्यो । किराँतभन्दा अरू जनजातिलाई त्यसतर्फ घुसाएपछि तिनीहरू स्वभावत: ठकुरी राजा सेनहरूतर्फ विशेष झुकाव राखी उनीहरू अन्तर्गत हुन चाहन्थे । यसरी सेन राजाहरूलाई राजनीतिक स्वार्थ सिद्ध पनि हुन्थ्यो । त्यसै हुनाले पछि पछि विजयपुरका सेन राजाहरूले क्षेत्रीयहरूलाई समेत दीवान राय सरह उच्च पदमा राख्न थालेका थिए । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका समकालिक विजयपुर र चौदण्डीका समेत राजा भएका कर्ण सेनले स्वरूपसिं कार्कीलाई झण्डै दीवान सरहकै दर्जामा पुऱ्याएका थिए । तर मुख्य दीवान अजित राय अन्तर्गत रहनु पर्दा स्वरूप र अजितबीच मनमुटाव समेत भएको थियो । पछि स्वरूप सिंलाई सर्दार पद दिएर श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो पक्षमा लिएका थिए । किराँत प्रदेशमा भर्सक किराँतहरू राजाको सोझै शासन चल्न दिन चाहँदैनथे र किराँत बाहिरका जनजातिको प्रवेश पनि मन पराउँदैनथे । तैपनि बाहुन, क्षेत्रीहरू र साथमा गुरुङ्ग, मगरहरू समेत आफ्नो बुद्धि र बर्कत प्रयोग गरेर कम आबादी भएको त्यस प्रदेशमा नयाँ ठाउँ आबाद गुल्जार गर्दै सेन राजाहरूसंग वित्तिको रूपमा मोहर लिँदै बसोबास गर्ने क्रम तेजिलो रूपमा नै चलेको थियो । पूर्व ३ नं. खार्पाका यसैगरी बसोबास गरी अत्यन्त धनाढ्य बनेका हरिनन्द उपाध्याय (पोखरेल)ले माझ किराँत विजयको क्रममा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहलाई आवश्यक भए धन नै दिएर भएपनि सहयोग पुऱ्याउन सक्छु भनी हर तरहले सहयोग गरेको घटना यहा उल्लेखनीय छ ।[26] यस्तै किसिमले पल्लो किराँतमा पनि गुरुङ, मगर, क्षेत्री, बाहुनहरू सेन राजाकै पालामा गएर बसिसकेका थिए । पछि वि. सं. १८३१ मा पल्लो किराँत र विजयपुर विजयको क्रममा र त्यसपछि भएका सिक्किमसंगको संघर्षको क्रममा अरू थप यी पश्चिमका जनजातिका टोली त्यहाँ बसोबास गर्न सफल भएका थिए । यसले गर्दा सिक्किम र लिम्बूहरूको विद्रोह दबाउन नेपाल सरकारलाई केही सजिलो भएको थियो ।

वि. सं. १८४८ को सिक्किम-गोरखा युद्ध र चयनपुर

वि. सं. १८४५ मै नेपाल-तिब्बत युद्ध भएको थियो । त्यस युद्धको समाप्तिपछि भएको सम्झौता अनुरूप तिब्बतले शर्त पूरा नगरेको तथा तिब्बतका श्या-मर-पा लामालाई नेपालमा शरण दिएका आदि घटनाले गर्दा वि. सं. १८४८ मा दोस्रोपल्ट तिब्बतसंग नेपालको युद्ध भयो । यस युद्धमा चीन समेत नेपालको विरूद्धमा तिब्बतको तर्फबाट लड्न खनियो । पहिले त नेपाली फौजले तिब्बतको शि-का-चे (दिगर्चा) सम्म जितेर त्यहाँको सम्पन्नशाली टशि ल्हुन्-पो मठको सम्पत्ति समेत लुटेथ्यो ।

---

२५. पुरातत्त्व विभागको मुखपत्र **प्राचीन नेपाल**, संख्या ४३-४५ (पौष २०३४-जेष्ठ २०३५) को संयुक्त अङ्कको पृ. १५ को ऐतिहासिक पत्रस्तम्भको रूक्का ।

२६. आचार्य, पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ७, पृ. ६०५-६०६ ।

तर चिनिया फौज आएपछि नेपाली फौजलाई पेल्दै ल्यायो। त्यस बेला उता पश्चिमतर्फ पनि नेपाली सेना विजय अभियान बढाउँदै गढवाल पुगेको थियो। यस्तो अवस्थामा तिब्बतले सिक्किमलाई उठाएर पल्लो किराँतमा विद्रोह मच्चाएर चैनपुर किल्ला र त्यस अन्तर्गतको सिद्धिपुर किल्ला समेत आफ्नो कब्जामा लिइदियो। यस घटनामा भित्रभित्रै खर्च समेत दिएर लिम्बूहरूलाई भोटे र सिक्किमले आफ्नो पक्षमा लिएथे। यस युद्धमा ५।७ हजार जति चिनिया, भोटे र लेप्चा सैनिक दल आएको चर्चा पाइन्छ। यसरी चैनपुरमा भोटे र सिक्किमेले अधिकार गरेको खबर पुगेपछि विजयपुरबाट त्यहाँका सुब्बा पूर्णानन्द पाध्याले १।२ कम्पनी तालीमे सैनिक र अरू साधारण समेतको सैनिक दल लिएर चैनपुर पुगी २ खलङ्गा खडा गरेर सिद्धिपुरमा बसेका भोटे, सिक्किमे र लिम्बू सैन्यमाथि त्यहाँका स्थानीय गोरखा पक्षका वीर योद्धाहरू समेतलाई साथ लिई आक्रमण गरेर भोटे, सिक्किमे, ७ जना सरदार लगायत ४।५ सय जति सिक्किम पक्षका सैनिकलाई काटेका थिए। त्यसपछि काठमाडौंबाट सहयोगका निम्ति पठाइएका पल्टन र भाराफौज समेतले फेरि सिद्धिपुरको पोखरीमा नै रहेको तीन खलङ्गा गरिबसेका अरू भोटे र सिक्किमेलाई दुई तर्फबाट छेकेर आक्रमण गर्दा एकजना पनि उम्कन नपाई खलंगैभित्र ५०० गिड पारेर मारेका थिए। खलङ्गा बाहिर पनि लखेट्दै काट्दै गरेर गणना हुनै नसक्ने गरी बैरीलाई गोरखा पक्षकाले काटेका र पछिल्लो पल्टको युद्धमा पनि दुई जना करुवाङ भन्ने भोटे, सिक्किमे काजी काटिएका थिए भन्ने समेत चर्चा पाइन्छ। यस विषयको उल्लेख वि. सं. १८४८ कै चैत्र २ का दिन काठमाडौंबाट सल्यानी राजा कृष्ण शाहलाई र जाजरकोटे राजा गजेन्द्र शाहलाई श्री ५ रणबहादुर शाहको भाखाबाट पठाइएका दुई लालमोहरमा परेको छ।[27] यस युद्धकै प्रसङ्गमा चयनपुर र विजयपुर-तर्फबाट गोरखाली सेनाले सिक्किमका केही प्रदेश समेत कब्जा गर्न सफल भएको थियो।[28] तिनताका चैनपुरमा गोरखाली पक्षले खलङ्गा गढी बनाएर बसेका थिए र सिद्धिपुर सिद्ध पोखरीमा भोट तथा सिक्किमे फौजले खलङ्गा र गढी जमाएका थिए। माथि उल्लिखित वि. सं. १८४८ को युद्ध चैनपुर सिद्धिपुरको सिद्ध पोखरीको गढी-मा भएको भए तापनि त्यस बेला चैनपुरमा नै पनि अर्को एक महत्त्वपूर्ण गढी थियो भन्ने जानकारी पाइन्छ। खलङ्गा (गढी) को वन भन्ने त चैनपुर बजारभन्दा केही तल अहिले पनि छँदैछ। यस गढीको विषयमा वि. सं. १८७५ को एक लालमोहरमा समेत चर्चा परेको छ जसमा गढीको स्याहार, सम्भार र सुरक्षाका निम्ति कोट तथा गढीको बेग्लै स्थायी आम्दानीका स्रोतको रूपमा जग्गा जमीन समेतको व्यवस्था भएको उल्लेख परेको छ।[29]

यो वि. सं. १८४८ को युद्धमा चयनपुरमा केही अधिदेखि गई बसेका स्थानीय क्षेत्री, बाहुन योद्धाहरूले निकै महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएका थिए भन्ने जानकारी पाइन्छ। स्थानीय लोकगाथा अनुरूप भोटे, सिक्किमेहरूले चैनपुर फिर्ता लिएपछि गोरखा पक्षका सैन्य र जनता भागेर अरुण पश्चिम जानु परेको थियो। तर पछि भोटे र सिक्किमेसंग कुरा मिलाई गोरखा पक्षका मानिस मरेमा मृतकको शव भने चैनपुरमै ल्याउनु पर्ने परम्परा रहेको कुरा गरी शव गाढ्नचाहिं चैनपुरै लग्ने भन्ने वहाना पारी त्यसका निम्ति भोटे र सिक्किमेसंग स्वीकृति लिई हातहतियारको मूर्दा बनाउँदै चैनपुर खलङ्गाको वनभित्र गाद्ने चलाखी यी स्थानीय योद्धाहरूले गरेका थिए भन्ने पनि लोकगाथा प्रचलित छ। पछि विजयपुर र काठमाडौं केन्द्रबाट समेत सैनिक सहयोग आएपछि उक्त हातहतियार-

---

२७. धनबज्र बज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपाल (संपा.), **ऐतिहासिक पत्र संग्रह**, काठमाडौं : नेपाल सांस्कृतिक परिषद्, वि. सं. २०१४, पृ. ५३–५५।
योगी नरहरिनाथ (संपा.), **इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह**, दाङ्ग : वि. सं. २०२२, पृ. ४०३।

२८. **गजेटर अफ सिक्किम** (पुनर्मुद्रण), न्यू दिल्ली : मञ्जुश्री पब्लिशिङ हाउस, ई. १९७२, पृ. १९।

२९. यो पत्र चैनपुर फलाँटेका सलबहादुर कार्कीको संग्रहमा रहेको थियो।
योगी, त्यही, पृ. ७५९–६०।

को प्रयोग गरेर शत्रु काटेको चर्चा पनि सुन्न पाइन्छ । यस युद्धमा वीरता र चलाखी गरी शत्रु परास्त गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने चार जना स्थानीय योद्धाहरूमा आशा खत्री, मनोहर डाँगी, वालु ढकाल र विश्राम राउतको नाउँ लिइन्छ । चैनपुरको आसपासमा यिनका सन्ततिहरू अहिले पनि बसोबास गर्दै आएको देखिएकोले उक्त कुरामा विश्वास गर्ने प्रशस्त ठाउँ पाइएको छ । आशा खत्री र मनोहर डाँगीका नाउँमा जारी भएका त लालमोहरहरू नै पाइएका छन् ।[30] त्यसैले उक्त योद्धाहरूलाई नेपाल सरकार तर्फबाट केही सुविधा र अधिकार समेत दिइएको थियो भन्ने बुझिन्छ । सिद्धिपुरतर्फ बसोबास गर्ने हरिनारायण अधिकारी र धनराज अधिकारीहरूले पनि यस युद्धमा जनताका छातीको ढाल गरी युद्धमा लडेका र गढीमा विजय गर्नमा सहयोग पुऱ्याएका थिए भन्ने जानकारी वि. सं. १९०८ मा सिद्धिपुरका बहादुर अधिकारीका नाउँमा जारी भएको एक रुक्का पत्रबाट स्पष्ट हुन्छ ।[31]

यस युद्धमा केन्द्रबाट वखतावर सिंह वस्न्यातको नेतृत्वमा सैनिक दल चैनपुर गएको थियो । युद्धमा विजय प्राप्त गरी शत्रु दमन गरेर स्थानीय समस्या सुल्झाई काजी वखतावर वस्न्यात चैनपुरमै बसेका बेलामा केन्द्रबाट उनको पहिलो छोरा प्रसादसिंह वस्न्यात जन्मिएको खबर पुगेको हुनाले आफू अन्तर्गतका अधिकारी कर्मचारीलाई समेत सकेसम्म खुशी बनाई ब्राह्मण, वैरागी, गरीब गुरूवाहरूलाई द्रव्य दान दिने, भोजन गराउने, वस्त्र दान दिने जस्ता काम समेत गरेर खुशीयाली मनाउनाका साथै त्यसै खुशीयालीमा चैनपुरमा आफ्नो नाउँमा वखत सुन्दर हिटी, मनोकांक्षा पुगेको उपलक्ष्यमा मनराजी बगैंचा समेत बनाउन लगाएको चर्चा चैनपुरकै बस्नेत पौवा (मेजर पाटी) मा रहेको शिलालेख, वि. सं. १८४९ पौषमा वखतावरसिंहका नाउँमा जारी भएको लालमोहर तथा अन्य विभिन्न तात्कालिक कागजपत्रबाट समेत बुझ्न सकिन्छ । उक्त बगैंचा र हिटीको निर्माण तथा स्याहार सम्भार गर्नका निमित्त वखतावरसिंह वस्न्यातको अनुरोधमा श्री ५ रणबहादुर शाहबाट चैनपुरको चन्हौटे व्यासी, खोल्या रुम्टो, हाडलुङ खर्क, चुनढुङ्गा थुम्को, दक्षिण फलाटे थुम, पश्चिम ढांग्या गाउँ (डाँगी गाउँ ?), उत्तर हिर्वा खोलोसम्म यति ४ किल्लाभित्रको जग्गा उनका नाममा बक्स भएको थियो ।[32] वखतावर सिंहले उक्त हिटी बगैंचाको गुठी जग्गाको चिताइदारी जिम्मा तुलाराम उपाध्याय गोतामेलाई दिई उनलाई आफ्ना कुल कविला (जहान परिवार) समेत लगेर बसोबास गर्न लगाएका थिए । यिनै तुलाराम र उनका छोराहरूले पछि काजी वखतावरको इच्छा बमोजिम चैनपुरमा वखतेश्वर महादेवको स्थापना तथा एउटा पौवा समेत बनाएका थिए ।[33] यस किसिमले वर्तमान चैनपुर बजार आसपासका

---

३०. चैनपुर ओखरबोटे (डाँगी गाउँ) का सूर्यबहादुर डाँगीको सौजन्यबाट यस अन्वेषकले ५।७ वटा सक्कलै लालमोहर र अरू सनद, चिट्ठीपत्रहरूका प्रतिलिपि उतार गर्ने मौका पाएको हो ।

आशा खत्रीका नामको एउटा लालमोहरको फोटो कपी जयबहादुर खत्रीका सौजन्यबाट पाएको हुँ र चैनपुर अदालतबाट पनि आशा खत्रीसम्बन्धी एउटा कागज पाएको छु ।

३१. यो सक्कल लालमोहर रुक्का पत्र मैले चैनपुर तीनखोप्रेका खड्गबहादुर अधिकारीका सौजन्यबाट प्रतिलिपि उतार गर्ने मौका पाएको हुँ ।

३२. काठमाडौं मालपोत कार्यालय चारखाल (पुरानो लगत फाँट) का पुराना कागज पोका संख्या १, वही संख्या २, सि. नं. ४ को मोहर संख्या ५८३ मा यस मोहरको नक्कल रहेको छ । त्यस्तै एक प्रति नक्कल चैनपुर भञ्ज्याङ्ग खर्कका नरपति उपाध्याय गौतमको संग्रहमा पनि छ ।

३३. वि. सं. १९०७ फाल्गुणमा तुलारामका नाती वृहस्पति, महिपति गोतामेहरूका नाममा वखतावरका नाती मेघगम्भीरसिंह वस्न्यातले पठाएको एक पत्रबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ । यो सक्कल पत्र अन्वेषकले चैनपुर भञ्ज्याङ्ग खर्कका नरपति उपाध्याय गोतामेका सौजन्यबाट उतार गर्ने मौका पाएको हो ।

जग्गा जमीनहरू चैनपुरकै पुराना हिटी तथा बगैंचा र वखतेश्वर महादेवको गुठीको रूपमा थियो भन्ने जानकारी मिल्दछ । वस्न्यातहरूले गरेको व्यवस्था अनुरूप उक्त जग्गामा आवाद गुल्जार गराई जग्गा (खेत पाखो) बाट उठ्ने पैदावारबाट हिटी बगैंचाको मर्मत सम्भार तथा महादेवको पूजाको खर्च, अक्षता चलाई प्रत्येक नाग-पञ्चमीका दिन ब्राह्मण भोजन समेत गराई फलफूल, ज्यामिर, निबुवाको चुक, बगैंचाका रूद्राक्षका ठूलठूला दाना सालिन्दा काठमाडौं गुठियारहरूलाई बुझाउनु पर्ने र फकिर, जोगी, भलाद्मी कोही पनि चैनपुर आउँदा फलफूल खवाउनु पर्ने स्थिति परम्परा समेत चलाइएको थियो । यसरी चैनपुरमा सिक्किमे र भोटे हान्न गएका गोरखाली काजीहरूले चैनपुरलाई मन पराएर अनेक कीर्ति-हरू समेत राखिदिएका थिए भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

चैनपुर केन्द्रबाट सम्पूर्ण पल्लो किराँतको प्रशासन चल्दथ्यो भनेर माथि उल्लेख गरियो । त्यस्तै गरी धनकुटाको उपल्लो भाग समेत चैनपुर अम्बलभित्र पर्दथ्यो भनेर पनि चर्चा गरियो । एकीकरणपछि राणाकालमा धनकुटा गौंडाको स्थापना नभएसम्म यो व्यवस्था कायम थियो । वि. सं. १८८५ मा श्री ५ राजेन्द्रबाट धनकुटा मुगाका मुकुन्द थापा, विरू थापा, अर्जुन थापाहरूका नाममा जारी भएको एक लालमोहरमा वर्तमान धनकुटा-का मुगा समेत त्यस भेकका सम्पूर्ण क्षेत्र चैनपुर जिल्लाको अम्बलभित्र रहेको स्पष्ट उल्लेख गरेको छ ।[34] यस्तै चर्चा पछि वि. सं. १९०४ मा श्री ५ सुरेन्द्रबाट मुगाकै थापाहरूका नाममा जारी भएको अर्को मोहरमा पनि परेको छ ।[35] यस्तै किसिमले संखुवा उत्तरका भोटे गो–वा-हरू अन्तर्गतको हिमाली भाग र संखुवा पाखीवास खाँदवारी आदि इलाकाहरू पनि चैनपुर अम्बलभित्र पर्दथे भन्ने विषयका प्रमाणहरू पनि पाइएका छन् । माथि अधि सेन राजाहरूकै पालादेखि पश्चिमतर्फबाट गुरुङ, मगरहरू समेत किराँत प्रदेशतर्फ प्रवेश गरेर बसोबास गर्दै आएका थिए भनेर सप्रमाण चर्चा गरियो । पछि किराँत विजयको क्रममा थप खस, मगर, गुरुङहरू सैनिकको रूपमा पनि आएर पल्लो किराँत प्रदेशमा बसोबास गर्न लागेको संकेत पाइन्छ । वि. सं. १८६२–६३ तिर सिंहवीर गुरुङ, जोखु गुरुङ, चम्पसिं गुरुङहरूलाई त चैनपुरका सुब्बा अन्तर्गत रहेर सभा उत्तरका इलाकामा भोटबाट समेत ठाउँ–ठाउँका रैति ल्याई आवाद गुल्जार गराएर १६ आनामा १० आना सरकारलाई बुझाएर अरू खानू, भोग गर्नू भनेर मोहरहरू दिइएको पाइन्छ ।[36]

यिनीहरूले खाँदवारीका सिमले उत्तर फार्कशिला घाटदेखि दक्षिण, पाङमा डाँडादेखि पूर्व पाङठा डाँडा, वारां खोलादेखि पश्चिम यति चार किल्लाभित्रको संखुवा पाखीवास भन्ने जग्गामा पहिले आवादी भएका र गाउँ बस्ती बसिसकेका बाहेक अरू सबै पति (कालावञ्जर) जग्गा आवाद गुल्जार गराउने र त्यस ठाउँको साउने–फागु, पञ्चखत आदि कर महसूल र दण्ड कुण्डको रकम उठ्ती गरी चैनपुरमा सरकारी अड्डामा दाखिल गरेर बाँकी खाने गरी अख्तियारको छाप तत्कालीन राजाबाट पाएका थिए ।[37] त्यस्तै गरी चैनपुर अन्तर्गतका आवाद नभएका जङ्गल, पाखो, पति जग्गाहरू (कालावञ्जर) मा भोटका नायक इकुंडा भन्नेलाई भोट मुग्लानका रैति दुनिया ल्याई बस्ती बसाई आवाद–गुल्जार गराउनू र त्यस भेक-का डिठ्ठा मार्फत् आम्दानीको १६ आनामा १० आना सरकार दाखिल गरी बाँकी खानू भन्ने व्यहोराको मोहर

३४. शङ्करमान राजवंशी (संग्रा.), **पुरातत्त्व पत्र संग्रह**, भाग २, काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, संस्कृति विभाग, वि. सं. २०१८, पृ. ७७ ।

३५. त्यही, पृ. ११६ ।

३६. जगमान गुरुङ, **नेपालको एकीकरणमा गुरुङहरूको भूमिका**, पोखरा : श्री बौद्ध अर्घौं सदन, वि. सं. २०४१ पृ. ८८ ।

३७. त्यही ।

पनि यसै समयताका दिइएको थियो ।[38] त्यस भेकको डिट्ठा भई इकुंडा भोटे नायकसंग सामेल रही वार्षिक रु. ५०।- खाने एकजना बहिदार समेत राखी आफूले वार्षिक रु. २५०।- खान पाउने सुविधा उपभोग गर्दै काम गर्ने अधिकार चम्पसि गुरुङले पाएका थिए । चम्पसि गुरुङका नाउँमा श्री ५ गीर्वाणबाट जारी भएको वि. सं. १८६२ को लालमोहरमा यहाँ उल्लिखित भोटका इकुंडा भन्ने नायकलाई पनि पहिले भोटबाट चम्पसिले नै ल्याएका थिए भन्ने उल्लेख परेको छ । त्यस्तै गरी चम्पसिलाई भोट, धर्मा (भूटानतर्फका सिमानाको खबरदारी राख्ने, बस्ती बसाउने, देश गुल्जार गराउने, हात्तीको दाँत, खाग तथा समय-समयका जङ्गली चीज-बीज दरबार पठाउनुपर्ने जिम्मेवारी पनि दिइएको थियो । त्यस्तै गरी बेला-बेलामा ठूल-ठूला सिरी गाईका साँढे पनि धर्मा (भूटान) तर्फ मानिस पठाइकन भएपनि इकुंडालाई लाउनु परेमा लगाएर पठाउनु पर्ने कुराको पनि चर्चा छ । यस मोहरमा पनि चैनपुरका सुबाले तक्कार परेमा सबै रकमहरू त्यतै बुझाउनू भन्ने कुराको चर्चा परेको छ ।[39]

यहाँ उल्लिखित इकुंडा र चम्पसि गुरुङलाई आवाद गुल्जार गराउन भनिएको र अधिकार दिइएको जग्गा पनि वर्तमान संखुवासभा जिल्लाको उत्तर सीमा प्रदेशतर्फको जस्तो लाग्दछ । वि. सं. १८६३ को चम्पसि गुरुङका अर्जी पत्रको प्रत्युत्तरमा वि. सं. १८६०-६१ तिर भोटबाट धेरै रैती चैनपुरको उत्तर सीमा क्षेत्र (वर्तमान संखुवासभा जिल्लाको) मा इकुंडा भोटे काजीले ल्याएको र अझै ल्याउँदै गरेको चर्चा छ ।[40] यस पत्रमा ६१ सालमा भोटेहरूसंग चैनपुरका सुब्बाले नाजायज हिसाबले रुपैयाँ लिएको र त्यसले गर्दा भोटेहरू आई बसोबास गर्न गाह्रो मान्दछन् भन्ने पनि चर्चा परेको छ । पछि चम्पसि गुरुङको अनुरोधमा भोटका रैती ल्याउँदा वा पर्ति जग्गामा कुनै पनि दुनियाँलाई ल्याई बसोबास गराउँदा चैनपुरका सुब्बाको हस्तक्षेपलाई झिकियोस् भन्ने माग गरे बमोजिम त्यस्तै व्यवस्था बाँधिएको थियो ।[41]

यी उपर्युक्त तथ्यहरूबाट संखुवासभा उत्तरतर्फका चैनपुर केन्द्र अन्तर्गतका इलाकाको आवाद-गुल्जारको इतिहासका विषयमा केही न केही जानकारी मिलेको छ । अझ विशेष गरी सुदूर उत्तर दुर्गम इलाकाका भोट मूलका नेपाली जनजाति धेरैजसो कुन समयमा र के कारणले भोटबाट स्थानान्तरण भइआएका थिए भन्ने राम्रो जानकारी भएको छ । यसरी भोटबाट आएका भोटे जनजातिको सबै प्रबन्ध संखुवा उत्तरमा भोटे नायक गो-वा अन्तर्गत राखेर मिलाइएको थियो । त्यसैले अधि-अधिका कतिपय मोहरहरूमा "आगे अरुन पूर्व मेची पश्चिम चैनपुरका पुराना भर अम्बलका भर लिम्बूआन पाँचखपन, दशमझिया, पाखा लोहरुङ, आठपहरीया सोर खात सानाफ गोवा भोटे गैंह प्रति···" भनेर स्थानीयहरूलाई सम्बोधन गर्ने चलन नै चलेको थियो ।[42]

पौराणिक स्रोत र चैनपुर

चैनपुरको ऐतिहासिक सर्भेक्षण गर्ने क्रममा अलिकति चर्चा नेपाली पौराणिक स्रोत स्वस्थानी व्रतकथाको प्रसङ्गका विषयमा पनि गर्नु परेको छ । यो उल्लेख चैनपुर र सिद्धकाली पीठको धार्मिक महत्त्वलाई प्रकाश पार्ने मात्र उद्देश्यले नभएर विशेष गरेर चैनपुरको ऐतिहासिक उल्लेख अहिलेदेखिको पाइएको छ भन्ने खोजीको निमित्त गर्नु परेको हो । नेपालको मध्यकालिक पौराणिक पुस्तक स्वस्थानी व्रतकथामा चैनपुर (चन्द्रपुर वा चन्द्रनगर) मा

३८. यो मोहरको उल्लेख भएको अर्को एक मोहरको नक्कल काठमाडौं मालपोत विभाग, लगत शाखा, पोका नं. १, व. नं. ५, पृ. १२ मा छ ।

३९. त्यही मोहर ।

४०. वि. सं १८६४ कै चैनपुरका धनराज डाँगी, मनोहर डाँगी, सिंहवीर डाँगी, जैनारान पाध्या, ऋतुवर्ण डाँगीहरूका नाउँका लालमोहरहरूमा पनि बाहिरबाट रैती दुनियाँ ल्याई बस्ती बसाई गुल्जार गराउने कुराको चर्चा परेको छ ।

४१. गुरुङ, पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ३६, पृ. ३९-४० ।

४२. राजवंशी, पूर्ववत्, टिप्पणी संख्या ३१, पृ. ९४-९५ ।

घुगेर सतिदेवीको दायाँ आँखा पतन भएको र चन्द्रपुर पीठ र प्रकाशेश्वर महादेवको उत्पत्ति तथा दस दिक्पाल-हरू आएर त्यहाँ तपस्या गरेको चर्चा परेको छ।[43] अहिले पनि चैनपुरको सिद्धिपुरमा प्रसिद्ध कालिकाको मन्दिर र प्रकाशेश्वर महादेवको मन्दिर रहेको छ। त्यसै पीठलाई स्वस्थानीमा वर्णित उक्त दायाँ आँखा पतन भएको भनिने देवभूमि मानिन्छ। शत्रुहरूसंगको युद्ध हुँदा सिद्ध प्राप्त गरेको ठाउँ भएको हुनाले उक्त इलाकालाई सिद्धिपुर, त्यसभन्दा केही उत्तरमा रहेको त्यसै युद्धसंग सम्बन्धित किल्ला भएको ठाउँको पोखरीलाई सिद्धपोखरी (त्यस ठाउँलाई समेत सिद्धपोखरी भनिन्छ) आदि भन्ने परि-पाटी चलेको देखिन्छ। त्यसै हुनाले सिद्धिपुरस्थित उक्त कालिकाको पीठलाई पनि पछि पछि सिद्धिकालिका भन्दै हिजोआज सिद्धकाली भन्ने चलन छ। पुराना लालमोहर आदि प्रामाणिक कागजपत्रमा पनि 'चैनपुर सिद्धि कालिका' भनेर उल्लेख गरिएको पाइन्छ।[44] कुनै कुनै कागजमा भने उक्त मन्दिरको चर्चा गर्दा 'चैनपुरका २ गढीभित्रका 'श्री कालिका' मात्र भनेर उल्लेख गरिएको पनि पाइन्छ।[45] यस आधारबाट उक्त ठाउँको ऐतिहासिक नाम सिद्धिपुरबाट उक्त पीठको नाम पनि पछि सिद्धि-कालिका हुन पुगेको देखिन्छ।

यस प्रसङ्गमा चैनपुरको भौगोलिक अवस्थितिको जानकारी व्यापक रूपमा कहिलेदेखि हुन थालेको हो भन्ने जिज्ञासाको परिपूर्तिका निमित्त स्वस्थानीको प्राचीनतातर्फ पनि केही ध्यान दिनु परेको छ। अहिलेसम्म प्राप्त सबै-भन्दा पुरानो नेवारी भाषाको स्वस्थानीको हस्तलिखित पुस्तक ने. सं. ७२३ मा लेखिएको जानकारी पाइएको छ। यसभन्दा पहिले यसको मूलरूप संस्कृतमा नै तयार भएको बुझिन्छ। ने. सं. ७२३ भन्नाले वि. सं. १६५९ हुन्छ। त्यसैले स्कन्दपुराण, शिवपुराण आदि पूर्व साहित्यिक स्रोतका आधारमा तयार भएको यो व्रतकथाको पहिलो लेखन कार्य पन्ध्रौं शताब्दीतिर भएको अनुमान हुन्छ। चन्द्रपुर अर्थात् चैनपुरको उल्लेख स्वस्थानीमा भएको हुना-ले त्यस ठाउँको भौगोलिक अवस्थितिका बारेमा र ठाउँ-का नामको बारेमा त्यसै समयदेखि व्यापक जानकारी हुन थालेको कुरा यताबाट सिद्ध हुन्छ। त्यसैले चैनपुर वा चन्द्रपुर नामको र त्यहाँको कालिकाको प्राचीनतालाई यसै आधारमा ५ सय वर्ष जति अगाडिसम्म सजिलै पुऱ्या-उन सकिन्छ। तर त्यहाँका ऐतिहासिक पुरातात्त्विक वस्तुहरू भने पछि–पछिका मात्र देखिएका छन्। त्यसैले शताब्दियौंसम्म त साधारण देवस्थानको रूपमा जङ्गलभित्र नै खास कुनै विशेष मन्दिर र मूर्तिहरू नराखी प्रतीका-त्मक हिसाबले देवी र महादेवको पूजा प्रार्थना त्यहाँ चलेको बुझिन्छ। सिद्धिकालिकाको गुठी आदिको राम्रो व्यवस्था भने वि. सं. १८७० देखि मात्र भएको देखिन्छ। तात्कालिक पूजारी हर्दिनाथ योगीका नाममा नेउपाने-हरूका पंध्यारो (धारो) र खोल्सीभन्दा पूर्व, अधिकारी-हरूलाई मोहर गरेर दिइएको मोहरमा उल्लिखित साँध-भन्दा पश्चिम रैकर खेत कमाई हुने जग्गादेखि माथि (दक्षिणतर्फको साँध) र सिद्धिपुरको डाँडो र भीमसेन-स्थानभन्दा तल (उत्तरतर्फको साँध) यति ४ किल्लाभित्र-को जग्गा फूलवारी बगैंचाका निमित्त र कल्स्याको सिह्रान र वरिपरिको सिम र अरू जग्गा खेत विह्राएर अक्षताका निम्ति र मयम् खर्क महादेवलाई दूध चढाउनका निम्ति तथा चैनपुरका २ कम्पनीले पाउने मंढी (खान्गी ?)

४३. वि. सं. १८९१ को श्री ५ राजेन्द्रको लालमोहर।

४४. चैनपुर सिद्धकालीका पूजारी सुरथनाथ महन्तको संग्रहमा रहेको वि. सं. १८७० को एक रुक्कापत्रमा यस्तो उल्लेख परेको छ। यो रुक्कापत्रको सक्कल प्रतिबाट फोटो खिची प्रतिलिपि उतार गर्ने काम यस अन्वेषकले २०४५ साल आश्विनमा महन्तकै घरमा गएर गरेको हो। त्यस्तै गरी यस मोहरलाई पहिलो पल्ट राधेश्याम भट्टराईले पाठमा केही भेद भए पनि प्रकाशित गरिसक्नु भएको छ (सूचना विभागद्वारा वि. सं. २०३८ मा प्रकाशित "नेपाली संस्कृतिका विविध पक्ष" भन्ने प्रकाशनमा)।

४५. वि. सं. १८९१ सालमा हर्दिनाथ योगीका नाममा जारी भएको रुक्कापत्रमा यस्तो चर्चा छ। यसको उतार पनि यस अन्वेषकले सुरथनाथ महन्तको घरमै गएर लिएको हो।

चाहि जोगीको दस्तुर गरेर गुठीको व्यवस्था गरी लाल-मोहर जारी भएको देखिन्छ ।[46]

यस किसिमले ऐतिहासिक र धार्मिक दुवै दृष्टि-कोणले पल्लो किराँतको चैनपुर ज्यादै महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस चैनपुरबारेको माथि उल्लिखित विवरणहरू बाहेक पनि अरू धेरै धेरै ऐतिहासिक प्रमाणहरू पाइन्छन्; तो सबैलाई यस संक्षिप्त लेखमा समावेश गर्न सम्भव छैन । चैनपुरलाई अघि अघि गोला बजार भन्ने चलन चलेको प्रसङ्ग पनि यहाँ भुल्न सकिदैन । भोटतर्फको व्यापारिक मण्डी रूपका महत्त्वपूर्ण स्थानहरूमा भंसार समेत रहेका ठाउँलाई अघि-अघि गोला भनिन्थ्यो । चैनपुर पनि भोट, सिक्किम र तराईसम्मको व्यापारिक केन्द्र भएकोले यस-लाई गोला बजार भनिएको हो । ताप्लेजुङ र होलुङ (ओलाङचुङ गोला) तर्फबाट र किमाथाङ्का पट्टिबाट समेत भोटे खेप व्यापारीहरू याक, झोपा तथा घोडा-खच्चर लिएर व्यापारका निमित्त चैनपुरमा आउने गर्दथे भन्ने जानकारी पाइएको छ । खासगरी नून, ऊन, चामल, पीठो, कपडा, छाला आदिको वस्तु विनिमय (Barter Exchange) प्रणालीबाट त्यहाँ व्यापार चल्दथ्यो । यही व्यापारिक महत्त्वको कारण अघि अघि सेन र किराँत हाङहरूका पालादेखि नै त्यस ठाउँमा काठमाडौं उपत्यका र आसपासका केही नेवार व्यापारीहरू गई बसोबास गर्न थालेका प्रमाणहरू पनि पाइन्छन् । चैनपुर भेकको रसिलो जग्गा जमीन देखेर बाहिरका मानिसहरू पनि लालायित हुन्थे । त्यसै हुनाले त अघि सेन राजाका पालादेखि पूर्व ३ नं.तर्फ दिप्रुङको अम्बल अन्तर्गत जग्गा वितर्ता पाई बसेका दहालहरू पछि चैनपुरतर्फ लहसिएर उक्त दिप्रुङको कुलागाउँ भन्ने वितर्तासंग चैनपुरको माढी सट्टापट्टा गरी सट्टापट्टाको मोहर समेत लिई बसोबास गर्न पुगेका थिए । वि. सं. १८५० भन्दा पहिलेदेखि नै ३ नंबर दिप्रुङका नन्दशंकर दहाल र उनका बाबु-दाजुहरू समेत मादीमा कालावञ्जर (पर्ति पाखो जङ्गल जग्गा) आवाद गर्ने काममा लागेका थिए र पछि नन्दशंकर दहालले वि. सं. १८५२ मा श्री ५ रणबहादुर शाहबाट मोहर समेत लिई पहिलेको दिप्रुङको कुला गाउँको १४० माटो मुरी वितर्ता जग्गा घर घडचारी खर्क जगर-बगर समेत छाडी त्यसको सट्टामा चैनपुर अम्बलको पूर्वतर्फ बघुवा खोल्सो, दक्षिण मुढक्या मायवा (मायाँ खोलो), पश्चिम दोभान र उत्तर पिलुवा यति ४ किल्लाभित्रको माझिटार बाहेक तथा उम्लिङ र नागी खर्कको चाहि दस्तुर सरकारलाई बुझाउने गरी बाँकी दस वितलप सरह वितर्ता स्वरूप लिएका थिए ।[47]

चैनपुरको इतिहासको अध्ययनको सन्दर्भमा अघि सेनकालमा लिम्बू हाङहरूको शासन हुँदाको त्यस भेकको प्रशासनिक व्यवस्थालाई पनि थोरै प्रकाश पार्नु परेको छ । त्यस बेलाको व्यवस्थामा चयनपुर मुख्य शासन केन्द्र भए तापनि स्थानीय व्यवस्था थुम-थुम विभाजन गरेर चलाइन्थ्यो जस अनुसार लिम्बू सरदार हाङहरू अन्तर्गत जम्मा १९ थुम पल्लो किराँतमा थिए (वि. सं. १८४० को लालमोहरमा) । यी १९ थुममध्ये २ थुम सभा उत्तर र बाँकी १७ थुम सभाभन्दा दक्षिण अर्थात् पूर्वतर्फ पर्दथे । यस्तो थुमको पुरानो परिपाटीपछि शाहकालसम्म पनि चलिरहेकै थियो । पछि वि. सं. १९५२ मा यी पल्लो किराँतका १९ थुममध्ये पूर्व दक्षिणका १३ थुमलाई अलग्याएर माल अड्डा वर्तमान तेह्रथुमको सदरमुकाममा राखिएको हुनाले पछि तेह्रथुम भन्ने छुट्टै जिल्ला नै बन्न पुग्यो । राणाकालमा धनकुटा केन्द्र बन्नु अघि यी सबै इलाका चैनपुर अन्तर्गत नै पर्दथे । यसै प्रसङ्गमा हालसम्म रहेको चैनपुरको पुरानो सरकारी अड्डा इलाका अदालत (हाल जिल्ला अदालत) का विषयमा पनि संक्षेपमा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । यसै अदालतको कारण चैनपुरलाई राणाकालमा पूर्व ६ नं पनि भनिन्थ्यो र त्यो चलन केही पछिसम्म प्रचलित रह्यो । अरूणभन्दा पश्चिम-को प्रदेशलाई पूर्व ४ नं. भनेपछि सोझो हिसाबले चैनपुर ५ नं. मा पर्नु पर्ने हो । यसको कारण यो चैनपुरको इलाका अदालत धनकुटाभन्दा पूर्वको मिकलुङ पहाडमा पहिले स्थापना गरिएको थियो र पछि वि. सं. १९६१ मा

४६. वि. सं. १८७० को माथि उल्लिखित लालमोहर ।

४७. वि. सं. १८५२ को सक्कल मोहरको १ प्रति फोटो जेरक्स् कपी मादीका महेशराज दहालको सौजन्यबाट यस अन्वेषकले पाएको हो ।

त्यहाँबाट कारणवश चैनपुर सारिएको थियो । नम्बरका हिसाबले चैनपुर ५ र धनकुटाभन्दा पूर्व अर्थात् मिकलुङ तर्फको इलाका ६ नं. मा पर्ने हुनाले ६ नं. को इलाका अदालत ५ नं. मा पर्ने क्षेत्रमा ल्याइएको हुनाले नै चैनपुर ६ नं. हुनगएको हो । यो अदालत चैनपुरमा सार्नुभन्दा अगाडिसम्म चैनपुरको पुरानो महत्ता प्रशासनिक परिवर्तनको कारण हटाइसकेको थियो । एकातिर राणाकालदेखि धनकुटाले गौंडाको रूप लिन पुग्यो । अर्कोतर्फ तेह्थुम छुट्याएर माइलको व्यवस्था भयो । वि. सं. १९२५।३० ताकादेखि नै चैनपुरमा ठूलो सरकारी अड्डा रहन छाडेको देखिन्छ । वि. सं. १९३७ सम्म कायम रहेको एउटा सानो सरकारी अड्डालाई पनि मुलुकी अड्डाका विचारीको त्यसै साल भएको दौडाहाको प्रतिवेदन अनुसार उक्त अड्डाको आवश्यकता नभएको ठहराई खारेज गरिएको थियो भन्ने जानकारी पाइन्छ ।[48] यसरी एकपल्ट सिक्किमसम्मका नवविजित क्षेत्रको समेत सम्पूर्ण पल्लो किराँत इलाकाको शासन केन्द्र बन्न पुगेको चैनपुर वि. सं. १९५०।५५ सम्म आइपुग्दा बिलकूल शून्य अवस्थामा पुऱ्याइएको देखिन्छ । वि. सं. १९६१ मा इलाका अदालत सारिएपछि पुनः विस्तार–विस्तार चैनपुरको पुरानो अस्तित्वका केही लहरहरू देखा परे । २००७ सालताका र त्यसपछिसम्म पनि पुनः चैनपुर त्यस क्षेत्रको केन्द्रको रूपमा रह्यो । हिजोआज (पञ्चायत व्यवस्थाको प्रशासनिक क्षेत्र विभाजन र व्यवस्था अनुरूप) संखुवासभा जिल्ला भन्ने नयाँ नाम पायो चैनपुरले । यस नयाँ नामसंगै त्यस भेकको केन्द्रको रूपमा खेल्दै आएको चैनपुरको भूमिका पनि टुट्यो र संखुवासभाको सदरमुकाम बन्ने मौका पायो खाँदवारीले । अब त त्यस महान् ऐतिहासिक ठाउँको ऐतिहासिक गरिमालाई नै चैनपुरकै नयाँ पीढीले समेत बिर्सने अवस्था पक्का भैसकेको छ ।

यस चैनपुरको नाम अघि अधिका ह्यामिल्टन आदि विद्वान् लेखकहरूले विजयपुर, चौदण्डी आदि पूर्वका ठकुराईहरू सरह नै राखेर चर्चा गरेका छन् ।[49] नेपालका भाषा वंशावलीहरूमा नै पनि उक्त राज्यहरूकै पंक्तिमा चैनपुरलाई राखेको देखिन्छ ।[50] वास्तवमा विजयपुरको सेन अन्तर्गत भए पनि लिम्बूहरूको आफ्नै किसिमको शासन पद्धति चलेको र सोको केन्द्र चैनपुर भएकोले किराँत हाङहरूको मुख्य शासन केन्द्रको रूपमा चैनपुरलाई तिनताका राजधानी नै भनेपनि फरक नपर्ने स्थिति थियो ।

सन्दर्भ स्रोत

आचार्य, बाबुराम, **श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी,** भाग ३, काठमाडौं : प्रमुख सम्बाद सचिवालय, राजदरबार, वि. सं. २०२५ ।

गुरुङ, जगमान, **नेपालको एकीकरणमा गुरुङहरूको भूमिका,** पोखरा : श्री बौद्ध अर्घौं सदन, वि. सं. २०४१, पृ. ८८ ।

चेमजोङ, इमानसिं, **किरातकालीन विजयपुरको संक्षिप्त इतिहास,** दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य परिषद्, ई. सं. १९७५ ।

दहाल, धरणीधर, **सिक्किमको राजनैतिक इतिहास,** गान्तोक : सुब्बा प्रकाशन, वि. सं. २०४१ ।

प्रधान, कुमार, **पहिलो पहर,** दार्जीलिङ : श्याम प्रकाशन, ई. सं १९८२ ।

योगी, नरहरिनाथ (संपा.), **इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह,** दाङ्ग : वि. सं. २०२२ ।

राजवंशी, शङ्करमान (संपा.), **पुरातत्त्व पत्र संग्रह** भाग २, काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, संस्कृति विभाग, वि. सं. २०१८ ।

बज्राचार्य, धनबज्र, **लिच्छविकाल अभिलेख,** काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, वि. सं. २०३० ।

४८. रुद्रनाथ शर्मा, **चैनपुरको एक झलक,** चैनपुर : तेज श्रेष्ठ, वि. सं. २०१४, पृ. १९ ।

४९. एफ. वि. ह्यामिल्टन, **यान् एकाउन्ट् अफ् द किङ्गदम अफ नेपाल,** ए.इ. एस. रिप्रिन्ट, १९८६, पृ. १२२ ।

५०. " ··तहाँपछि काजी अभिमान सिंह वस्न्यात, रामकृष्ण कुँवरलाई विदा गरी पूर्व राज्यमा लडाईं गर्न जाँदा पूर्वमा विजयपुर, चैनपुर, चौदण्डी फत्ते गरी फर्की आया ··" **–भाषा वंशावलीबाट**

मोहर संख्या १

मोहर संख्या २

मोहर संख्या ३

—— "लिच्छविकालको इतिहासमा किर्रातकालको प्रभाव", **पूर्णिमा**, पूर्णाङ्क १७, वि. सं. २०२५, पृ. १–८ ।

—— "कर्णाली प्रदेशको ऐतिहासिक रूपरेखा" **कर्णाली प्रदेश : एक विशेष अध्ययन**, जुम्ला : सामाजिक अध्ययन समुदाय, वि. सं. २०२८ ।

बज्राचार्य, धनबज्र र ज्ञानमणि नेपाल, (संपा.), **ऐतिहासिक चिठ्ठीपत्र संग्रह**, काठमाडौं : नेपाल सांस्कृतिक परिषद, वि. सं. २०१४ ।

शर्मा, रुद्रनाथ, **चैनपुरको एक झलक**, चैनपुर : तेज श्रेष्ठ, वि. सं. २०१४ ।

श्री ५ को सरकार, शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग, **प्राचीन नेपाल**, संख्या ४३–४५, संयुक्ताङ्क, पृ. १५ को ऐतिहासिक पत्र ।

ज्ञवाली, सूर्यविक्रम, **नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास**, काठमाडौं : रोयल नेपाल एकेडेमी, वि. सं. २०१९ ।

Chemjong, Iman Singh, *History & Culture of the Kirat People*, Part II, Kathmandu : Nepal Printing Press, 1967.

Gazetter of Sikkim, Reprint, New Delhi : Manjushri Publishing House, 1972.

Hamilton, F. B., An Account of the Kingdom of Nepal, Reprint, New Delhi : Asian Educational Service, 1986.

Kolturan, George, *The Himalayan Gateway: History and Culture of Sikkim*, New Delhi : Sterling Publishers, 1983.

Regmi, D. R., *Medieval Nepal* Part I, Calcutta : K. L. Mukhopadhyay, 1956.

Vajracharya, Dhanavajra & Kamal P. Malla, The Gopalraj Vamsavali, Franz Steiner Verlag Wiesbaden Gomb H, 1985.

विश्वकर्मा

–जीतबहादुर मानन्धर

विश्वकर्मा भन्नासाथ विश्व अर्थात् स्वर्ग, मर्त्य र पातालका सृष्टिकर्ता भन्ने बुझिन्छ । यिनलाई चारैतिर मुख, आँखा, हात, खुट्टा भएका र कुनै पनि सिर्जनाको वखत आवश्यकतानुसार आफ्ना हात, खुट्टा तथा पखेटाले[1] समेत आकृति मिलाउने सर्वज्ञ देवता भनी चर्चा गरिएको पाइन्छ । यिनी सबका जनक तथा उत्पादक हुन् र साथै आफूले निर्माण गरे जति सबैका रक्षक पनि । भनिन्छ, गर्भमा रहेकै बेलादेखिको, कसको लोग्ने स्वास्नी हुने भन्ने कर्मविधान समेत विश्वकर्माले नै मिलाइदिएको हुन्छ । साथै यिनले विवाहित जोडीलाई सन्तान सुख प्रदान गर्छ ।

सेता वर्णका र जुङ्गा, दाह्री सेतै फुलेका विश्वकर्माका आयुधहरूमा धनुष, वाण, मुङ्ग्रो र तराजु पर्दछन् । त्रिनेत्र भएका[2] यिनले मुकुट पहिरेको हुन्छ तथा हात र गालामा क्रमशः सुनका बाला र हार लगाएको हुन्छ । यिनी हंसारुढ हुन् ।

विश्वकर्मा देवताहरूका प्रधान शिल्पी तथा वास्तुविद् मानिन्छ । यिनलाई देवताहरूका मिस्त्री, अभियन्ता तथा वैज्ञानिक जे भने पनि हुन्छ । महाभारतमा उल्लेख भए अनुसार विश्वकर्मा कलाका अधिपति, सहस्र हस्तकलाका विधायक, सम्पूर्ण आभूषण, भाँडाकुँडाहरूका निर्माता र देवताहरूका मुख्य कर्मी एवं सर्वश्रेष्ठ कालीगढ हुन् । विश्वकर्माले नै सूर्यको आठ खण्डको एक खण्ड ताप ताछेका हुन् र त्यसैद्वारा विष्णुको चक्र, शिवको त्रिशूल, इन्द्रको बज्र, अग्निको बञ्चरो, कुमारको भाला तथा कुवेर लगायत अन्य देव, देवताका अस्त्रहरू बनाएका हुन् । यिनैको सहयोग लिई महामञ्जुश्रीले खड्गाकार रूपमा मञ्जुपत्तन नामक नगर निर्माण गरी बस्ती बसालेका हुन् ।[3] साथै अलकापुरी, इन्द्रप्रस्थ, द्वारिका, लङ्का जस्ता नगरीहरू, देवताहरूका स्वचालित रथहरू, देवताहरूका सभा

---

१. जोन डसन एम. आर. ए. एस.–"ए क्लासिकल डिक्सनरी अफ् हिन्दू माइथोलोजी एण्ड रेलिजन, जोग्राफी, हिष्ट्री एण्ड लिटेचर; रूपा एण्ड को., कलकत्ता, इलाहावाद, बम्बई, न्यू दिल्ली, सन् १९८२, पृष्ठ ३६३ ।

२. डब्ल्यू जे. विल्किन्स– "हिन्दू माइथोलोजी", रूपा एण्ड को., कलकत्ता, इलाहावाद, बम्बई, दिल्ली, सन् १९८२, द्वितीय संस्करण, पृष्ठ ७७ ।

३. मेरी शेफर्ड स्लूस्सर– "नेपाल मण्डल, भोलम १", प्रिन्सटन् यूनिभर्सिटी प्रेस, प्रिन्सटन्, न्यूजर्सी, सन् १९८२, पृष्ठ १३० ।

भवनहरू, दीनबन्धु जगन्नाथको मूर्ति बनाउने र अप्सरा तिलोत्तनाको सिर्जना गर्ने समेत विश्वकर्मा नै हुन् भनिन्छ ।

विश्वकर्माको मूलभूत कार्य सिर्जना नै हुँदा यिनलाई प्रजापति पनि भन्दछन् । यिनका अनेकौं नामहरूका धाता, त्वष्टा, कारू, तक्षा, देववर्धिका र सुधनुवान् बढी चल्तीका हुन् । हिन्दू देवदेवताहरूको शृङ्खलामा ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरले प्रमुख स्थान ओगट्नुभन्दा पूर्व विश्वकर्मा मात्र सृष्टि एवं स्थितिका नियतकर्ताको रूपमा देखा परेको पाइन्छ । तर पछि गएर रूप, कार्य र वाहन आदिको दृष्टिले यिनलाई ब्रह्मा सादृश्य र ब्रह्माकै अर्को विभेद मात्र थालेको हो । अलि विचार गरी हेर्दा त ब्रह्मा र विश्वकर्माले अहिले आएर क्रमशः आध्यात्मिक र भौतिक सिर्जनासम्बन्धी कामहरू गरिरहेको प्रतीत हुन्छ । त्यस उसले यिनलाई हाल ब्रह्माभन्दा तल्लो स्तरमा व्यवहृत गरिएको पाइन्छ । फेरि, कसै–कसैले त चतुरानन ब्रह्माका प्रत्येक मुखबाट एक, एक देवशिल्पी उत्पन्न भएको र तीमध्ये विश्वकर्मा एक हुन् भनेर समेत चर्चा गरेका छन् ।[4]

"प्रकृतिले समेत कलात्मक रूपमा सिर्जना गरेको यो देशमा ढुङ्गा बोल्छ, काठ र माटोको मूर्तिले सजीवता पाउँछ, कलम चलाउन नजान्ने कलाकारमा साहित्यिकता हुन्छ, एउटा इँटले एउटा बुद्ध जन्माउँछ ।" भनी मैले कालीगढहरूको यो देश सम्बन्धमा धेरै वर्षअघि एउटा सानो अभिव्यक्ति[5] कोरेको थिएँ । आज पनि त्यो उक्ति उक्तिकै शाश्वत सत्य छ र भोलि पनि त्यतिकै सार्थक रहला भन्ने मलाई लाग्छ । किनभने यस देवभूमिमा प्रकृति र पुरुष दुवै कालीगढीपूर्ण छ । त्यसैले त यहाँ सर्वत्र विश्वकर्मै विश्वकर्मा व्याप्त छ तर विविध स्वरूपमा ।

एक लेख[6] अनुसार देवपत्तनस्थित पशुपति मन्दिर र पनौतीको इन्द्रेश्वर महादेव मन्दिरको एक, एक टुँडालमा हिन्दू देवता विश्वकर्माका मूर्ति छन्, जुन हाम्रो सन्दर्भमा कम महत्त्वपूर्ण मात्र सकिन्न । तर विख्यात देवता विश्वकर्माका प्रसिद्ध मन्दिरहरू कहाँ कहाँ पर्दछन्, तिनीहरूको विस्तृत विवरण दिन सक्ने स्थिति अहिले छैन । त्यसो भए तापनि ललितपुरको इखा गल्लीमा अवस्थित विश्वकर्माको मन्दिर अवलोकन गर्दा मन्दिरभित्र मूलतः आकृति विहीन तीन वटा पाषाण गोलाकार ष्वालहरू, देवद्वारको तोरणमा खड्ग र मन्दिरको बाह्य माथिको भित्तामा राखिएका धातुका ३ वटा आसन्न अवस्थाका मूर्तिहरूमध्ये दाहिने गणेश, देब्रे भैरव र बीचमा दायाँ माथिल्लो हातले खड्ग र तल्लो हातले वाण तथा बायाँ माथिल्लो हातले धनु र तल्लो हातले पुस्तक लिएका विश्वकर्मा अङ्कित गरिराखेको देखेको थिएँ । त्यस्तै ललितपुरकै चाकबहिलस्थित प्रसिद्ध कुर्लेको भित्र पर्ने एक ताम्रकारको छिडीको खोपाभित्र आकृतिविहीन पाषाण विश्वकर्मा रहेको र त्यस देवताको धातु निर्मित तोरणमा दायाँ र बायाँ क्रमशः स्थानक अवस्थाका गणेश र महांकाल पर्ने गरी बीचमा बसेका चार वाहु युक्त देवशिल्पीको मूर्ति चित्रण गरिएको छ । यिनका प्रहरणहरू खड्ग, वाण र धनु भर्खरै माथि उल्लेख गरिए अनुसार नै छन् त छातीनेर पुऱ्याइएको चौथो हातचाहिं अभय मुद्रामा छ । ओमबहाल टोल, काठमाडौंमा अवस्थित विकमा बहा (विश्वकर्मा बहाल) अर्थात् मञ्जुश्री नक महाविहारको विश्वकर्मा स्थानमा रहेका ३ वटा पाषाण चित्रणहरूमा दायाँ नैवेद्य राख्ने भाँडा जस्तोमा लड्डु, सादृश्य वस्तुहरूमाथि एउटा मूला, बायाँ पात्र र त्यसमाथि छोपिनै लागेको जस्तो गरी कर्तृ तथा बीचमा पताकायुक्त खड्ग राखिएका र ती प्रतीकात्मक शिला चित्रणहरूको माथि धातु निर्मित तोरणमा पनि उक्त वस्तुहरू अङ्कन

४. मेरी शेफर्ड स्लूस्सर– पूर्ववत्, पृष्ठ ८७ ।

५ जीतबहादुर मानन्धर– "नेपाली कलामा एक दृष्टिकोण", हिमचुली मासिक, वर्ष १, अङ्क १, ललितपुर नगर पालिका, ललितपुर, २०१६ साल फागुन ७, पृष्ठ २६ ।

६. हरिराम जोशी– "हिन्दू देवी देवता", श्री ५ को सरकार, सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग, काठमाडौं, वि. सं. २०४० श्रावण, पृष्ठ ६७ ।

गरिएबाट पाटन इखा गल्लीका देवताहरूको स्मरण भएर आउँछ । अझ उक्त विश्वकर्मा मन्दिरको देवद्वारमाथि दायाँ गणेश, बायाँ भैरव र बीचमा मञ्जुश्री पर्ने गरी चित्रकारी गरिएका रङ्गीन चित्रहरू देख्दा त त्यहाँ विश्वकर्माको प्रतिनिधित्व कुन देवताबाट गराइएको भन्ने तथ्य स्पष्टतः बोध हुन्छ ।

विश्वकर्माको मूर्ति पूजा कहीं कहीं वार्षिक वा आवधिक रूपले गरिन्छ तथापि भिन्नभिन्न पेशामा लागेका हाम्रा व्यवसायीहरू जस्तै–बाँडाले हंचा, मुङग्रो, खलांती, चिम्टा, ढक र तराजु; सिकर्मीले मुङग्रो, रण्डा, बसिला र करौंती; डकर्मीले गं. चुरी र कर्नी; नकर्मीले घन, चिम्टा र खलांती; बज्रकर्मीले कर्नी; शिलाकारले छिना; चित्रकारले कुची, रङ्ग र रङ्ग राख्ने भेगोट; सूचीकारले सियो, कल र कैंची; कुम्भकारले चा.खः (घट्ट) र चाखः लट्ठी; रञ्जितकारले वसिघः र छापा (ब्लक); राजकर्णिकारले काठको डाडू, तावा, झान्द्रा र चिम्टा; साल्मीले गं, यमा, लाकु, पू, ना आदि; नापितले छुरा र कैंची; किसानले हलो, कुटो र कोदाली; पसलेले ढक, तराजु, माना र पाथी; कसाईले नार्यखि र नायचूपी; पोडेले जाल र बल्छी; विद्यार्थीले किताब र लेखनदास तथा कारिन्दाले कलम पूजा गर्ने चलन हामीकहाँ निकै प्रचलित छ । जीवकोपार्जनको क्रममा अपनाई आएका विविध वृत्तिसंग सम्बन्धित यन्त्र जस्तै– साइकल, मोटर साइकल, ट्र्याक्टर, मोटर, हवाइजहाज, मेशीन, तान आदि र यन्त्रशालामा साल, ज्यासल, ज्याठा, आरन इत्यादि पुज्ने पनि त्यही सांस्कृतिक परम्परा अन्तर्गत परेका हुन् भन्दा अत्युक्ति ठहरोइन ।

खास गरेर काठमाडौं उपत्यकाका बासिन्दाहरूमा जुनसुकै विषय वस्तुलाई पनि आफ्नै सांस्कृतिक एवं सामाजिक परिवेशमा ढाल्ने जुन विशिष्ट परम्परा छ, त्यसबाट विश्वकर्मा समेत अछूतो रहन गएको छैन । चन्द्रहास खड्गद्वारा नागह्रदको पानी बाहिर पठाई काठमाडौं उपत्यकाको सिर्जना गर्ने र त्यहाँ नगर बसाल्ने भनी कहलिएका बोधिसत्त्व महामञ्जुश्रीलाई यहाँका बौद्धमार्गीहरूले विश्वकर्माको रूपमा लिने गर्दछन् । त्यसैले यिनले धारण गर्ने चन्द्रहासकै प्रतीक ज्वालावली वा पताकायुक्त खड्ग बनाई त्यसैलाई विश्वकर्मा मानी पूजा गर्ने चलन समेत छ । नगर निर्माणको सन्दर्भमा संभवतः मञ्जुश्रीद्वारा योजना गर्ने थलो वा ज्यासलको रूपमा प्रयोग गरिएका स्थानहरू– भक्तपुर जिल्लाको ल्हासापाकु[७] र काठमाडौं स्वयम्भूको मञ्जुश्रीस्थान (सरस्वतीस्थान) तथा मञ्जुश्रीले कृषक बनी सिंह शार्दूलद्वारा हलो जोतेको सावाभूमि (हाल सामाखुसी) भन्ने ठाउँ आज पनि नेपाली जनमानसमा पूजनीय रहेका छन् । ल्हासापाकुको स्थानमा दायाँ, बायाँ र बीचमा रहेका प्राकृतिक पाषाण मूर्तिहरूलाई क्रमशः गणेश, महांकाल र महामञ्जुश्री भनी मान्दै आएको तथा त्यहाँको मूल मन्दिरभित्र पाषाण मञ्जुश्रीको अगाडि सिङ्गमरमरका दुई वाहु भएका मञ्जुश्री तथा त्यसको दायाँ र बायाँका भित्ते खोपाहरूमा क्रमैले गणेश र महाङ्काल मूर्तिहरू राखिएबाट समेत विचार गर्दा ललितपुरका हिन्दू धर्मावलम्बी ताम्रकारहरूले विश्वकर्मा भनी पुज्दै आएको देवता त मञ्जुश्री बाहेक अरू कुनै होइनन् भन्ने आधार मिल्न आएको देखिन्छ ।

मञ्जुश्रीकै दुई शक्ति वरदा र मोक्षदा क्रमशः धिलाच्वो (ध्यानच्वो) र फूच्वो (फूलचोकी) माजूको नामबाट काठमाडौं उपत्यकाको दक्षिणतिर पर्ने दुई डाँडाका टुप्पाहरूमा विराजमान भएका र ती देवी द्वयलाई कला, कौशल एवं सीपकै देवी तथा सरस्वती स्वरूप मानी पुज्दै आएका छन् । ती दुवै ठाउँहरूमा चढाइराखेका देखिने कपडा बुन्ने तानका लायपू अर्थात् कांगीयाहरूबाट सीपको लागि गरिने आराधना स्थल भन्ने इङ्गित हुन्छ । साथै आफ्ना कुशल हातबाट काठ र हस्तीहाडमा जीवनी सिर्जना गर्न सक्ने तथा वर्तमान पुस्ताका एक सशक्त कलाकार मदन पाख्या[८] त आफूलाई ध्यानच्वो माईबाट प्रेरणा पाएको तथ्य स्वीकार्नु हुन्छ ।

---

७. नेपाल आउँदा महामञ्जुश्रीले महामण्डप डाँडामा रहेको यस स्थानमा रात बिताउनु भएको भनिन्छ ।

८. प्र. सं. ध्रुवकृष्ण दीप– "इन्टरभ्यू–मदन पाखे–ए हिडन टालेन्ट अण्डर उड एण्ड आइभरी", नेपाल भीजन, भोलम ३, नंबर ५, ललितपुर, मार्च–अप्रिल १९८६, पृष्ठ ३३–३४ र ३६ ।

सीपको सम्बर्द्धनमा एकाग्रता, साधना एवं विश्वास-को ठूलोभन्दा ठूलो स्थान रहन्छ । त्यसमाथि पनि धर्मभीरु नेपालीहरूको त कुरै छाडौं । यिनीहरू कुनै पनि महत्त्वपूर्ण सिर्जनाको थालनी तन्त्र, मन्त्र, ध्यान, जपतप तथा साधना विना गर्दैनन् । त्यसैले होला आफ्नो कार्य कुश-लताको कामनार्थ इष्टदेव सादृश्य भिन्न-भिन्न देवतालाई विश्वकर्माको रूपमा मान्ने गरिआएको ।

माटोका काला भाँडाकुँडा बनाउने भक्तपुरका कुमालेहरू हाँसको मासु खाँदैनन् । कारण, तिनीहरू उक्त पंक्षीलाई गुरु नै ठान्दछन् । विश्वकर्माको एक अर्को प्रसिद्ध नाम प्रजापतिबाटै आफूहरूलाई चिनाउन रूचाउने तिनीहरूले आफ्ना इष्टदेवकै वाहन हाँस हुँदा त्यस प्रकारको व्यवहार चलाएको हुन सक्छ । तर भक्तपुरका अधिकांश प्रजापतिहरू दन्त दुई भएका र तमिल भाषामा भए वलम्बुरि[१] विनायक कहलिने दाहिने-तर्फ सूँड फर्काएका गणेशलाई आफ्नो इष्टदेवता र नासःद्यः (नृत्यनाथ) का अतिरिक्त विश्वकर्मा समेत मान्छन् । केवल भक्तपुरका प्रजापतिहरू मात्र होइनन्, काठमाडौं उपत्यकाका नकर्मीहरूले पनि गणेशलाई नै विश्वकर्माको रूपमा पुज्ने गरेको तथ्य तिनीहरूको आरन-मा सबैले देख्ने स्थानमै स्थापना गरिने सिद्धिदाताको मूर्तिबाट स्पष्ट हुन्छ । फेरि, भक्तपुरका चित्रकारहरूको विश्वकर्मा त त्यस नगरको प्रसिद्ध तथा आदि गणेश छुमा गणेश हुन् ।

काठमाडौंका ज्याठा टोलका कुमालेहरू भने गणेशलाई आफ्ना विश्वकर्मा देवताको रूपमा ग्रहण नगरी भैरवलाई मान्ने गर्छन् । गोलमढी टोल, भक्तपुरमा रहेको तेत पेल्ने साल, बनेपा भेकका तैल्यशालाहरू र काठमाडौं-का सालहरूमा रहेका विश्वकर्मा अरू कुनै नभई भैरव नै हुन् भलै आकाशतिर मुख फर्काइएका हिटीमंगलाई पनि साल देवताको रूपमा स्थापित गरिराखेको किन नहोस् । त्यति मात्र होइन, ललितपुरका चित्रकार, सिकर्मी, डकर्मी, तण्डुकार, किसानहरू तथा काठमाडौं बलम्बूका कालीगढ-हरू समेत पाटन थसिखेलस्थित पीठमा आई देवी महा-लक्ष्मीलाई विश्वकर्मा मानेर आ-आफ्ना कला, कौशलको उन्नति, प्रगति एवं समृद्धिको लागि पूजा, अर्चना तथा आराधना गर्छन् । भक्तपुरमा पनि 'याता' खलकका प्रजा-पतिहरूले महालक्ष्मीलाई नै विश्वकर्माको रूपमा मान्ने तथ्य यहाँ स्मरणीय छ । साथै तिनीहरूको नासःद्यः र कुल देवता पनि महालक्ष्मी नै हुन् ।

माथिका विवरणहरूबाट नेपालीहरूले पाञ्चायन देवताहरूमा पर्ने गणेश र शिवको रौद्र रूपमा लिइने भैरव तथा बौद्ध देवता महामञ्जुश्री र अज्ञानतालाई छेदन गर्ने उनको खड्ग समेतलाई विश्वकर्मा मान्ने गरिआएको कुरो केही हदसम्म भएपनि छर्लङ्गिएको छ । आदिमा कुबेर नै धन द्रव्यका मूल देवता भए तापनि कालान्तरमा लक्ष्मीलाई ऐश्वर्यकी देवी मानिन थालिए झैं शाक्तहरूको प्रभुत्व बढ्दै गएपछि विश्वकर्माको रूपमा देवी महालक्ष्मी र सरस्वती समेत पुजिन गएको तथ्य स्पष्टिन आएको छ । तर विश्वकर्मा पुज्ने खास दिन कुन हो भन्नेतर्फ विचार गर्दा भने तीन दिन टड्कारो रूपले देखापरेका छन् । ती तीन दिनमध्ये एक दिन बूढो विश्वकर्मालाई पूजा गर्ने दिन कन्या संक्रान्तिमा पर्दछ भने अर्को चैते दशैंमा र तेस्रोचाहिं बडा दशैंको महानवमी तिथि । नवमीको दिन यन्त्र र यन्त्रशालालाई क्रमशः विश्वकर्मा र विश्वकर्माको थलो मानी आस्थापूर्वक पुज्ने अत्यन्त लोकप्रिय चलन हाम्रो समाजमा विद्यमान छ । कर्म प्रधान जीवनयापन गर्ने भक्तपुरका कतिपय नरनारीहरू त उक्त दिनलाई महानवमी वा स्याकोटचाको चाडको नामले भन्दा बढी मात्रामा 'तां पूजा याय्गु' अर्थात् 'तान पूजा गर्ने' दिनको रूपमा स्मरण गर्छन् ।

---

९. गोविन्द टण्डन "काठमाडौं अधित्यकाका गणेश मूर्तिहरू", नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं, वि. सं. २०४२; पृष्ठ २१ ।

तनहूँको राजनीतिक इतिहास

—श्रीराम घिमिरे

राष्ट्रनिर्माता श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वी-नारायण शाहबाट नेपालको एकीकरण गर्नुभन्दा अगाडि नेपाल विभिन्न स–साना राज्यहरूमा विभाजित थियो ।[1] कर्णाली क्षेत्रमा बाइसे राज्यको नामबाट चिनिने स–साना बाइस राज्यहरू र गण्डकी क्षेत्रमा चौबीसे राज्यको रूपमा स–साना चौबीस राज्यहरू थिए । यसै गरी पूर्वी क्षेत्रमा मकवानपुर, विजयपुर र चौदण्डी जस्ता राज्यहरू थिए भने काठमाडौं उपत्यकामा कान्तिपुर, ललितपुर र भाद-गाउँ जस्ता स–साना राज्यहरू थिए । यस प्रकार विभिन्न राज्यहरूमा विभाजित तत्कालीन नेपालको गण्डकी प्रदेश अन्तर्गत चौबीसे राज्य तनहूँ पर्दथ्यो । प्राचीनकालमा लिच्छविहरूको अधीनमा, त्यसपछि नुवाकोटे ठकुरीहरूको अधीनमा र त्यसपछि खसीया मल्लहरूको अधीनमा तनहूँ रहेको पाइन्छ । १४ औं शताब्दीतिर खसीया मल्लहरू कमजोर भएपछि तनहूँमा मगरहरूले स–साना राज्य स्थापना गरेको पाइन्छ ।[2] यसपछि पाल्पाका शक्तिशाली राजा मुकुन्द सेन प्रथमको अधीनमा तनहूँ रहेको देखिन्छ । सीमा बृद्धि गर्ने क्रममा पाल्पाले कालीगण्डकी र मर्स्याङ्गदी बीचको मगरातलाई आफ्नो अधीनमा पारेको थियो[3] र पछि गएर यही क्षेत्र तनहूँ राज्यको रूपमा चर्चित हुन पुगेको थियो । यक्षमल्लको मृत्युपछि सङ्गठित उपत्यकाको मल्ल राज्यलाई उनका छोराहरूले विभिन्न तीन राज्यमा विभाजित गरे झैं[4] नै मुकुन्द सेनको मृत्यु भएपछि उनले सङ्गठित बनाएर राखेको पाल्पा राज्य टुक्रिन गएको थियो र तनहूँ भूङ्गी सेन नाम गरेका उनका छोराको भागमा परेको थियो ।[5] मुकुन्द सेन स्वयंले नै आफ्ना छोराहरूलाई राज्य विभाजन गरी बाँडिदिएका थिए[6] भन्ने भनाइ भए तापनि पूर्णरूपले यही भनाइमा भर पर्नु त्यत्ति

---

१. नेपाल परिचय– त्रि. वि., कीर्तिपुर, पा. वि. के., वि. सं. २०३२, पृष्ठ १७० ।

२. **मेचीदेखि महाकाली**, श्री ५ को सरकार, भाग ३, पृष्ठ २४३ ।

३. बाबुराम आचार्य, **श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी**, श्री ५ को सरकार, भाग १, वि. सं. २०४० पृष्ठ ६—७ ।

४. नेपालको इतिहासका पाँच स्वर्णिम पृष्ठ, सम्पादक– ढुण्डिराज भण्डारी, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०३९, पृष्ठ ३५–३६ ।

५. डिल्लीरमण रेग्मी– **मोडर्न नेपाल**, भाग १, फर्मा के. एल. मुखोपाध्याय, कलकत्ता, १९७५, पृष्ठ ६२ ।

६. एफ. वि. हेमिल्टन– **एन एकाउण्ट अफ दि किङ्गदम अफ नेपाल**, एडिनवरो, १८१९, पृष्ठ १३१ ।

वैज्ञानिकता ठहर्दैन । किनभने मुकुन्द सेन एक धार्मिक प्रवृत्तिका राजा थिए र यिनले आफ्नो अन्तिम समयमा राजनीतिबाट अलग भएर देवघाटमा धार्मिक जीवन बिताएका थिए ।[7] आफूद्वारा विजीत पाल्पा राज्य अन्तर्गतका क्षेत्रहरूमा प्रशासक बनाएर आफ्ना छोराहरूलाई नै पठाएका थिए र उनको मृत्यु भएपछि उनका छोराहरूले आफू प्रशासक भएको क्षेत्रलाई छुट्टै राज्यको रूपमा स्थापना गरी आफूलाई राजा बनाउन पुगे र विशाल पाल्पा राज्य टुक्रिन पुगेको थियो । यस प्रकार सङ्गठित पाल्पा राज्य विभाजित भै निर्माण हुनपुगेका विभिन्न राज्यहरूमध्ये तनहूँ पनि एक थियो र ई. सं. १५७५ देखि भृङ्गी सेनले शासन चलाएका थिए । यसरी छुट्टै राज्यको रूपमा परिचित हुन पुगेको तनहूँको क्षेत्र वर्तमान तनहूँ, कास्की, स्याङ्जा र चितवन जिल्लाका केही भागहरूसम्म फैलिएको थियो । यस बाहेक भारतको विहारस्थित रामनगर राज्य पनि तनहूँकै अधीनमा रहेको थियो ।[8]

बाइसे–चौबीसे राज्यहरूको बारेमा जानकारी दिने प्रयास सर्वप्रथम पहिले एफ. वि. हेमिल्टन नामक अंग्रेज विद्वान्बाटै भएको थियो ।[9] तर पनि पर्याप्त मात्रामा पूर्ण रूपले जानकारी प्राप्त गर्न अझैसम्म पनि सकिएको छैन । चौबीसे राज्य तनहूँको बारेमा निकै कम मात्रामा जानकारी पाइन्छ र यो राज्यको इतिहास लेख्ने काममा हालसम्म कुनै विद्वान्हरूको कलम अगाडि बढेको पाइँदैन । गङ्गा विष्णुकृत सेन वंशावली एउटा ऐतिहासिक सामग्रीको रूपमा रहेको छ जुन तनहूँका राजा त्रिविक्रम सेन द्वितीयको समयमा लेख्न लगाइएको थियो ।[10] प्राप्त विविध सामग्री अनुसार भृङ्गी सेनदेखि हरकुमार दत्त सेनसम्म जम्मा ९ जना राजाहरूले तनहूँमा राज्य गरेको पाइन्छ र वि. सं. १८४० मा राजमाता राजेन्द्रलक्ष्मीको नायबीकालमा तनहूँको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई खत्तम गरी नेपालमा मिलाएको देखिन्छ ।[11] चौबीसे राज्यको रूपमा स्थापित भएदेखि स्वतन्त्र अस्तित्व रहँदासम्मको तनहूँको राजनीतिक इतिहास के कस्तो थियो, संक्षेपमा तल चर्चा गरिन्छ ।

भृङ्गी सेन

चौबीसे राज्य तनहूँको प्रथम राजाको रूपमा भृङ्गी सेन देखापर्दछन् । स्वतन्त्र राज्यको रूपमा तनहूँलाई स्थापित गरेर तनहूँसूरलाई आफ्नो राजधानी बनाई यिनले राज्य सञ्चालन गरेका थिए । नयाँ स्थापित राज्य तनहूँको शासन सञ्चालन कुशलतापूर्वक गरी सङ्गठित बनाउने प्रयास पनि यिनले गरेका थिए । यिनको समयमा ढोर नामक सानो राज्यलाई तनहूँमा गाभ्ने काम भएको थियो[12] भने मकवानपुर र तनहूँबीच सीमा विवाद उत्पन्न हुँदा नारायणी नदीको पूर्वी भाग लोहाङ्ग सेनको र पश्चिमी भाग भृङ्गी सेनको अधीनमा रहने गरी समस्या समाधान गरिएको थियो ।[13]

हंवीर सेन

भृङ्गी सेनपछि तनहूँको राजगद्दीमा उनका छोरा हंवीर सेन बसे ।[14] यिनकै समयमा रिसिङलाई तनहूँमा

७. विष्णुप्रसाद घिमिरे– **पाल्पाको सेन वंश**, पि. एच. डी. को शोधकार्य, त्रि. वि. २०४२, पृष्ठ ७५–७६ ।

८. सूर्यमणि अधिकारी– **पश्चिम नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण**, ने. तथा ए. अ. के., त्रि. वि., २०४३, पृष्ठ १५७ ।

९. हेमिल्टन– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ १८१ ।

१०. शङ्करमान राजवंशी– **सेन वंशावली**, पृष्ठ ३३ ।

११. मेचीदेखि महाकाली, पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ २४६ ।

१२. डिल्लीराम मिश्र– **नेपाल अधिराज्यमा तनहूँ**, शर्मिला, उर्मिला, २०४५, पृष्ठ ८ ।

१३. ऐजन ।

१४. बालचन्द्र शर्मा– **नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा**, वाराणसी, कृष्णकुमारी, २००८, पृष्ठ २०४ ।

गाभ्ने काम भएको थियो किनभने रिसिङे राजा राम सेन निःसन्तान परलोक भएका थिए ।[15] यसै गरी गोर्खासंग पनि वैवाहिक सम्बन्ध कायम हुन गएको थियो । गोर्खाका राजा राम शाहले तनहूँका राजा हंवीर सेनकी छोरीसंग विवाह गरेका थिए ।[16] यसले गर्दा गोर्खा र तनहूँको सम्बन्ध मजबूत बन्न गएको थियो भन्न सकिन्छ ।

त्रिविक्रम सेन प्रथम

हंवीर सेनपछि त्रिविक्रम सेन राजा भएका थिए ।[17] यिनलाई तुला सेनको नामबाट पनि चिनिन्छ । यिनी पछि अर्का त्रिविक्रम सेन पनि राजा भएका हुनाले यिनलाई त्रिविक्रम सेन प्रथम र पछि राजा हुनेलाई त्रिविक्रम सेन द्वितीयको रूपमा मान्नुपर्ने देखिन्छ ।[18] यी राजा वीर, शूरा एवं महत्त्वाकांक्षी थिए । राजा भएपछि आफ्नो राज्य विस्तार गर्ने क्रममा यिनले गोर्खामाथि आक्रमण गरेका थिए ।[19] यस समय गोर्खामा राम शाहले राज्य गरिरहेका थिए र तनहूँको आक्रमणलाई उनले असफल पारिदिएका थिए ।[20] यस प्रकार राज्य विस्तार गर्ने त्रिविक्रम सेनको इच्छामा कुठाराघात पर्न गएको थियो ।

दामोदर सेन

दामोदर सेन वि. सं. १७१० मा तनहूँको राजा भए ।[21] यिनकै समयमा राजपुरका राजा निःसन्तान भै मरेकाले उक्त राज्यलाई पनि तनहूँमा गाभ्ने काम भएको थियो[22] जसले गर्दा तराईको समथर भूभाग पनि तनहूँको अधीनमा आएको थियो । यस प्रकार तराईको समथर भूभाग मिसाएर सम्पन्न बनाउने प्रयास गरिएको भए तापनि उनका भाइहरूबीच एकता कायम हुन नसकेकाले दामोदर सेनको समयमा तनहूँ राज्य टुक्रिने सम्भावना देखा परेको थियो ।[23] तर पछि दिग्विजय सेनले तनहूँलाई टुक्रिनबाट बचाएका थिए । दामोदर सेनको समयमा लेखिएको एक पत्रमा 'म आग्दी वेनी' को उल्लेख गरिएको र वेनी तत्कालीन पर्वत राज्यको राजधानी भएकाले दामोदर सेन र पर्वतका तत्कालीन राजा मलेवमबीच राजनीतिक साँठगाँठ थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।[24]

दिग्विजय सेन

दामोदर सेनपछि राजा भएका दिग्विजय सेनले गृह कलहलाई साम्य पारी विभाजित हुनबाट रोकेका थिए ।[25] यी राजाको समयमा मुगल बादशाह औरंगजेबको ध्यान पहाडी भागतर्फ आकर्षित भएको थियो ।[26] यस प्रकारले मुगल बादशाहको आकर्षणबाट अन्य राज्यहरू सतर्क भएका थिए । तर पनि तनहूँलाई आफ्नो कूटनीतिक चालबाजीमा फँसाउन मुगल बादशाह सफल भए । तनहूँका दिग्विजय सेनलाई 'राजा' को उपाधि

---

१५. मेचीदेखि महाकाली, पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ २४३ ।

१६. मिश्र– पूर्व उल्लेखित, पृ. ८ ।

१७. मेचीदेखि महाकाली– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ २४३ ।

१८. राजवंशी– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ १५ ।

१९. मेचीदेखि महाकाली, पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ २४२ ।

२०. ऐजन ।

२१. ऐजन ।

२२. ऐजन ।

२३. शर्मा– पूर्व उल्लेखित, पृ. २०४ ।

२४. टेकबहादुर श्रेष्ठ– **पर्वतको ऐतिहासिक रूपरेखा**, ने. तथा ए. अ. के., २०४२, पृ. ७ ।

२५. मेचीदेखि महाकाली, पूर्व उल्लेखित, पृ. २४४ ।

२६. ऐजन ।

प्रदान गर्नुका साथै मुगलको जागिरदारकै रूपमा राख्न औरगंजेव सफल भएका थिए ।[27] यस प्रकार उपाधि दिनुका साथै तनहूँको दक्षिणी भूभागमाथि मुगलहरूले अधिकार जमाइसकेका थिए । तनहूँको मुगल वादशाहसंग-को यस प्रकारको साँठगाँठले गर्दा अरू राज्यहरू डराएका थिए । किनभने मित्रता गाँस्ने निहूँमा मुगल वादशाहले सम्पूर्ण पहाडी क्षेत्रलाई लिन सक्दथे । यस्तो स्थितिमा तनहूँका अरू छिमेकी राज्यहरूसंग सम्बन्ध बिग्रने सम्भा-वना देखियो । यस समयमा गोर्खामा पृथ्वीपति शाह र लमजुङ्गमा केहरीनारायण शाहले राज्य गरिरहेका थिए । अतः तनहूँका राजा दिग्विजय सेनले गोर्खा र लमजुङ्गसंग वैवाहिक सम्बन्ध कायम गरेर मित्रता दरिलो बनाउने प्रयास गरेका थिए[28] जस अनुसार आफ्ना दुई बहिनी-हरूको विवाह गोर्खाका राजकुमार वीरभद्र शाहसंग गरि-दिएका थिए भने आफ्नो छोराको विवाह लमजुङ्गका राजाको छोरीसंग गरिदिएका थिए । यस प्रकार लमजुङ्ग र गोर्खाका अतिरिक्त वरपरका अन्य छिमेकी राज्यहरूसंग मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध कायम राख्न पनि दिग्विजय सेन सफल भएका थिए ।

कामराज दत्त सेन

दिग्विजय सेनपछि राजा भएका कामराज दत्त सेनको समयमा गोर्खा, लमजुङ्ग र कान्तिपुरसंग पनि तनहूँको सम्बन्ध स्थापित हुन पुगेको थियो ।[29] वि. सं. १७८२-८३ तिर ललितपुर र भक्तपुरबीच भएको झगडा-मा गोर्खाले झैं नै तनहूँले पनि भादगाउँलाई नै सहयोग गरेको थियो र ललितपुरको लामीडाँडा नामक स्थान संयुक्त रूपबाट दुवैले प्राप्त गरेका थिए ।[30] तर तनहूँले पछि लामिडाँडामाथि एकाधिकार जमाएकाले तनहूँ र गोर्खाको सम्बन्धमा केही धमिलोपन देखिन पुगेकोथियो । आफ्नो माइत तनहूँमा आएकै समयमा रानी मल्लिका वतीले गोर्खाली युवराज नरभूपाल शाहको जन्म दिएकी थिइन् र तनहूँले केही समय दुवै आमा छोरालाई गोर्खा पठाउन इन्कार गरेको थियो ।[31] यसले गर्दा पनि दुवै राज्यका बीच सम्बन्ध बिग्रन गएको थियो । तर पछि यो समस्याको समाधान गुरु गौरेश्वरको सहायताबाट गरिएको थियो र बिग्रनै आँटेको सम्बन्धमा सुधार ल्याउने काम भएको थियो ।[32] यिनै राजाको समयमा रामनगर तल-हट्टीको जमिन्दारी तनहूँले प्राप्त गरेको थियो ।[33] यसरी तनहूँले आर्जन गरेको प्रतिष्ठाबाट प्रभावित भएर गोर्खा-ले तनहूँसंग मित्रता बढाउन पुगेको थियो भने गोर्खाकै आड पाएर तनहूँले ललितपुरसंग जोगीमाराको माग गरेको थियो र नदिएमा बल प्रयोग गरेर लिने धम्की समेत दिएको थियो र तनहूँसंग शत्रुता बढाउनु उपयुक्त नदेखी ललितपुरका राजा विष्णु मल्लले उक्त ठाउँ तनहूँ-लाई दिएका थिए ।[34]

त्रिविक्रम सेन द्वितीय

कामराज दत्त सेनपछि राजा हुन पुगेका त्रिविक्रम सेन द्वितीय[35] को शासनकालमा अनेकौं घटनाहरूले भरि-

---

२७. ऐजन ।

२८. ऐजन ।

२९. ऐजन ।

३०. मिश्र– पूर्व उल्लेखित, पृ. ९ ।

३१. मेचीदेखि महाकाली, पूर्व उल्लेखित, पृ. २४४ ।

३२. ऐजन ।

३३. हेमिल्टन, पूर्व उल्लेखित, पृ. १८१ ।

३४. बाबुराम आचार्य– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ ९९ ।

३५. राजवंशी– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ १५ ।

भराउ हुन पुगेको छ । गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाह का समकालीन भएका त्रिविक्रम सेनले आफ्नो शासन-कालमा एउटा वंशावली पनि लेखन लगाएका थिए । लामीडाँडामाथि तनहूँको एकाधिकारलाई स्वीकार्ने पक्षमा गोर्खा थिएन । अतः श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले उक्त क्षेत्रको माग गरे तर पनि तनहूँले लामीडाँडा गोर्खालाई दिन मञ्जुर गरेन । त्यसैले श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले कूटनीति प्रयोग गरेर तनहूँबाट लामीडाँडा लिने विचार गरे । नरभूपाल शाह र त्रिविक्रम सेनका गुरु एउटै व्यक्ति थिए । गौरेश्वर नाम गरेका यी राजगुरु काशीमा गएर बसेका थिए । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले यिनै राज-गुरुको माध्यमबाट आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्ने विचार गरी काशीबाट सरसामान झिकाएर तनहूँसंग मित्रता कायम गराइदिन विनम्र अनुरोध गरे ।[36] गोर्खाको प्रस्तावप्रति शङ्का लागे तापनि गुरुको विशेष आग्रहले गर्दा त्रिविक्रम सेन पनि मञ्जूर भए । यसै अनुरूप ज्यामिरघाटमा दुवै राजाहरूबीच विना हातहतियार भेटघाट हुने कार्यक्रम निश्चित गरियो । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले निश्चित दिनभन्दा अगाडि नै भेटघाट गर्ने स्थानको नदी किनारको बालुवामा हातहतियार लुकाउन लगाएका थिए । तोकि-एको दिन दुवै राजाहरू उक्त स्थानमा गए र वार्ता शुरू गरे । यसै समयमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको इशारा पाउनासाथै उनका अङ्गरक्षकहरूले बालुवा मुनि लुकाइ-राखेको हातहतियार झिकी एकाएक त्रिविक्रम सेन उपर जाइलागे र नुवाकोटमा बन्दी बनाए । साथै लामीडाँडा-माथि पनि अधिकार जमाए ।[37] केही समयपछि बन्धन मुक्त गरिएको भए तापनि तनहूँका राजा त्रिविक्रम सेनको गोर्खाप्रति सधैं नराम्रो धारणा मात्र रहन गयो । यस प्रकार तनहूँका राजालाई सजायँ दिनु पर्ने के कारण थियो ? भन्ने बारेमा इतिहासकार सूर्यविक्रम ज्ञवालीले विभिन्न मतहरूको उल्लेख गरेका छन् ।[38] ज्ञवालीले उल्लेख गर्नुभएका विभिन्न धारणाहरूमध्ये श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहकी भित्रीनी रानी काशीबासको निमित्त जान लाग्दा बाटोमा पर्ने देवघाटनेर डोलीको झंयान उघारी त्रिविक्रम सेनले हेरेका थिए । यस घटनाले आफ्नो अपमान भएको ठानी तनहूँका राजासंग बदला लिन उसलाई यस्तो सजायँ दिइएको थियो । यसै गरी अर्को तर्क अनुसार विदेशी केपुचीन पादरीहरूसंग त्रिविक्रम सेनको सम्पर्क थियो र ट्रेनकीलो नामक पादरीले १७५६ ई. मा तनहूँ मै धर्मसम्बन्धी पुस्तकहरू दिएका थिए । यस प्रकार धर्म प्रचार गर्ने छूट दिएपछि त्यसको प्रभाव गोर्खामा पनि पर्न सक्थ्यो र राजनीतिक अस्तित्वलाई नै खत्तम गरिदिन सक्थे । त्यसैले श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले सजायँ दिएका थिए । यसै गरी अर्को धारणा अनुसार आफू विजय अभियानको सिलसिलामा अगाडि बढ्दा चौबीसे राज्यहरूबाट कुनै आक्रमण नहोस् भन्ने श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह चाहन्थे । अतः तनहूँलाई सजायँ दिएर अन्य चौबीसे शक्तिलाई पनि पाठ पढाउन यस प्रकारको सजायँ दिएका थिए । सिन्धान चोकको युद्धमा चौबीसे राज्यहरू संयुक्त भै ई. १७५५ मा गोर्खाली विरुद्ध लडेका थिए ।[39] त्यसैले चौबीसेहरूलाई सङ्गठित हुन नदिन श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले यस प्रकारको कूटनीति खेलेका थिए । लामीडाँडामाथि पनि गोर्खाली अधिकार राख्न चाहने श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले तनहूँको गोर्खा विरोधी प्रवृत्तिलाई रोक्न नै यस प्रकारको पाठ पढाएका थिए जसले गर्दा सम्पूर्ण चौबीसेहरूलाई पनि गोर्खादेखि सतर्क रहने चेतावनी मिलेको थियो । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले अपनाएको नीतिको शिकार बनेका त्रिविक्रम सेनले गोर्खासंग बदला लिने कार्यमा सधैं आफू-लाई सक्रिय बनाइराखे तापनि उनको प्रयास सफल हुन सकेन ।

यिनै राजाको समयमा नारायण पण्डित नामक

३६. ढुण्डीराज भण्डारी– **नेपालको ऐतिहासिक विवेचना,** वाराणसी, कृष्णकुमारी, २००८, पृष्ठ १७८–१७९ ।

३७. मेचीदेखि महाकाली– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ २४५ ।

३८. सूर्यविक्रम ज्ञवाली– **पृथ्वीनारायण शाह,** दार्जीलिङ्ग, नेपाली साहित्य सम्मेलन, २०३३, पृष्ठ १८ ।

३९. पिताम्बरलाल यादव– **नेपालको राजनैतिक इतिहास,** महन्थी यादव, राजविराज, २०४०, पृष्ठ ६२ ।

ब्राह्मणलाई चुँदी खोलाको वाङ्गीरह वरिपरिको जग्गा विर्ता दिइएको वि. सं. १८०९ को स्याहामोहर पनि प्राप्त भएको छ।[40] यो अभिलेख हाल धरमपानीका कृष्ण राज पाण्डेसंग सुरक्षित रहेको छ।

कामारीदत्त सेन

वि. सं. १८२५ मा बाबुको मृत्युपछि यिनी राजा भएका थिए।[41] यस समयमा गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा जोडतोडका साथ एकीकरण अभियान सञ्चालित थियो र उपत्यकामाथि विजय गर्दै थिए। श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका भाइ शुरप्रताप शाह भादगाउँ विजयपछि दाजुसंग खटपट गरी तनहूँमा गएर बसेका थिए। यस प्रकार आफ्नो भाइ शत्रु राज्यमा शरणार्थी भएर बसेको कुरा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहलाई मन नपर्नु स्वाभाविकै थियो। अतः सन् १७७१ मा तनहूँमाथि आक्रमण गरी छाङ्ग, मनपाङ्ग, दुरुङचुङ आदि ठाउँहरूमाथि विजय प्राप्त गरेर राजधानी सुरलाई पनि घेरा दिएका थिए।[42] यस प्रकार गोर्खाली आक्रमण भएकाले तनहूँका राजा डराएर आत्महत्या गर्न पुगेका थिए।[43] यसपछि तनहूँका राजाका भाइ हरकुमार दत्त सेनले गोर्खासंग मित्रता गाँसेर आफैले शासन सञ्चालन गर्न थालेका थिए।

हरकुमार दत्त सेन

चौबीसे राज्य तनहूँका अन्तिम राजाको रूपमा हरकुमार दत्त सेन देखिन्छन्।[44] वि. सं. १८३५ मा यिनै राजाको पालामा तनहूँमाथि गोर्खाली आक्रमण भयो र यस आक्रमणबाट हार खाई उनी पाल्पामा शरण लिन पुगेका थिए र पछि पाल्पा र पर्वतको सहायताबाट आफ्नो गुमेको राज्य फिर्ता ल्याएका थिए।[45] गोर्खामा भएको गृह कलहबाट फाइदा उठाएर चौबीसे राज्यहरू सङ्गठित भै गोर्खालाई कमजोर बनाउने प्रयासमा लागेका थिए। तर पनि श्री ५ राजेन्द्रलक्ष्मीले धैर्यतापूर्वक चौबीसे राज्यहरूको शक्तिलाई असफल पारिदिएकी थिइन्। तनहूँबाट बढी खतरा हुने देखी सबैभन्दा पहिले तनहूँलाई कमजोर बनाउने विचार गरिन् र फौज पठाएर आक्रमण गर्ने आदेश दिइन्।[46] यसरी गोर्खाली आक्रमण भएपछि तनहूँका राजा हरकुमार दत्त सेन डराएर भागी लमजुङ्ग पुगे र तनहूँलाई सदाको लागि नेपालमा गाभियो। केही समयपछि लमजुङ्गमा पनि गोर्खाली आक्रमण भएकाले लमजुङ्ग र तनहूँका दुवै राजाहरू भागेर रामनगर पुगेका थिए।[47] यसरी तनहूँ वि. सं. १८४० मा आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्वलाई गुमाउन बाध्य भएको थियो।

रामनगरको राजपरिवार र नेपालको राजपरिवारबीच पछि गएर वैवाहिक सम्बन्ध कायम भएको पाइन्छ।[48] नेपालका राजा रणबहादुर शाहकी छोरी लक्ष्मी देवीको विवाह तेज प्रताप सेन नामक रामनगरका राजासंग भएको थियो र दाइजो स्वरूप प्रशस्त जमीन पनि दिइएको थियो।[49] तनहूँको निष्कासित राजपरिवारकी रानी लक्ष्मीकुमारी देवीको एउटा आज्ञापत्र प्राप्त भएकी हुनाले[50] लक्ष्मीदेवी र लक्ष्मीकुमारी देवी एउटै व्यक्ति नै थिइन् कि भन्नेतर्फ पनि अनुमान लगाउन सकिन्छ।

---

४०. अधिकारी– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ १६०।
४१. मेचीदेखि महाकाली, पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ २४६।
४२. शर्मा– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ २०४–२०५।
४३. यादव– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ ७८।
४४. नेपाल परिचय, पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ २०३।
४५. ऐजन, पृष्ठ २०२।
४६. ऐजन, पृष्ठ २०३।
४७. ऐजन।
४८. अधिकारी– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ ५७।
४९. ऐजन।
५०. ऐजन, पृष्ठ १६१।

यस प्रकार सङ्गठित पाल्पा राज्य विभाजित भै जन्मन पुगेको चौबीसे राज्य तनहूँ एकीकरण भै नेपालमा मिल्नु अघिसम्म एक शक्तिशाली राज्यको रूपमा रहेको पाइन्छ। उपत्यकाका मल्लहरूदेखि लिएर भारतका मुगल बादशाहहरू र केपुचीन पादरीसंग समेत सम्बन्ध गाँस्न पुगेको थियो। यस बाहेक पाल्पा, पर्वत, लमजुङ्ग, कास्की जस्ता विभिन्न चौबीसे राज्यहरू र गोर्खासंग समेत मित्रता गाँस्न पनि तनहूँ पछाडि परेको थिएन। गोर्खाको तुलनामा तनहूँ निकै शक्तिशाली राज्यको रूपमा चिनिन पुगेको थियो। तर पनि यहाँका राजाहरूको अव्यवस्थित शासन प्रणालीले गर्दा नै तनहूँको स्वतन्त्र अस्तित्व लोप हुन पुगेको थियो।[51] सन् १५७५ मा मुकुन्द सेन प्रथमका साहिला छोरा भृङ्गी सेनद्वारा स्थापित तनहूँमा[52] विभिन्न सेनवंशीय राजाहरूले लगभग २०७ वर्षसम्म राज्य सञ्चालन गरेका थिए र सन् १७८३ मा[53] श्री ५ रणबहादुर शाहको समयमा नेपालमा मिलाइएको थियो। यसरी स्वतन्त्र राज्य तनहूँको अस्तित्व खत्तम भएर गएको थियो।

---

५१. मिश्र– पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ १५।

५२. मेचीदेखि महाकाली, पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ २४३।

५३. यादव, पूर्व उल्लेखित, पृष्ठ ९४।

प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाका समयको नेपाल–भोट युद्धको ऐतिहासिक सामग्री

(संख्या १०९ को बाँकी)

२३. लांवगरको वाटो गरि टिगरि किल्ला जान्या वाटो–

काठमाडौंदेखि ५ कोसगै सागामा वास पर्छ तोप लैजान हुन्छ वाटो काठमाडौ देखि मैदानै मैदान हिडि वागमति मनहरा तरि ठिमि पुगि षास्यांषुस्युं षोला तरि भादगाउ पुग्छ ताहावाट हनुमंन्या षोला तरि सागामा वास तोप घोडा जांछन् कोस– ५

सागावाट पलांचोक ५।। कोसमा वास पर्छ तोप ताजि घोडा पनि जांछ वाटो सागावाट गै होक्सा कोडाडो दम्सिलोउको पाउ भर गैर विडाडामा आधा कोस दम्सीलो वन्हालो जानु पर्छ अरू मैदानै छ आहावाट गै पलांचोकमा वास कोस– १०।।

पलांचोकवाट चौवास ४ कोसमा वास पर्छ. तोपताजि घोंडा पनि जांछ वाटो वासदेखि कोस सर ठाडो वन्हालो गै सुनकोसि दोलाल घाट पुगि ताहावाट भुमलुका ठाडो उकालो २ को संगैचौवास पुग्छ कोस– १४।।

चौवासवाट फेदा षोला ४ कोसमा वास पर्छ. तोप ताजि घोडा पनि जान्छ वाटो लेषै लेष गरि मैदान वाटो २ कोसगै निगाला भाज्याङ पुगिना ताहादेषि ठाडो वह्रालो कचा १ कोस झरि वाफल षोला तरि आधा कोस तेर्छो गै लिस्यागु पसल पुग्छ ताहादेखि आधा कोस वह्रालो गै लिस्यांषु खोलामा फलाम साधु पुग्छ हिउंदोमा जंघार तर्नु हुन्छ वर्षामा जंघार तर्नु हुन्दैन. आहा देखि तेर्छो षुटका षुटकि गै फेदा षोला पुग्छ कोस– १९।।

फेदा खोलावाट फलगु धुनि ४ कोसमा वास पर्छ घोडा तोप पनि जान्छ सुर्क्यालो वाटो दम्सि लोउलो १ कोस गै सुर्क्या डांडा पुगि दम्सिलो. वन्हालो १ कोस झरि सुर्क्या गाउं पुग्छ ताहावाट कति तेर्छो कहि उकालो वह्रालो गरि कोस २ गै फल्गु धुनि पुग्छ चरंग्या षोलामा दिउदोमा जंघार तर्नु हुन्छ वर्षामा काठ्या साघु तर्नु पर्छ– २३।।

फलगु धुनिवाट सुनषानि ४ कोसमा वास पर्छ तोप घोडा पनि जान्छ वाटो वासदेखि तेर्छो १ कोस वौदोलदिमा हिउदोमा जंघार तरि वर्षामा काठको साघु तरि ताहादेषि १ कोसगै दोलषा पुगि तेर्छो दम्सीलो गरि कोस २ गै सुनषानि पुग्छ वास वस्न्या ठाउ पानि छ कोस– २६।।

सुनषानिवाट वुलुगाउं ५ कोसमा वास पर्छ तोप घोडा पनि जान्छ वाटो वास देखि तेर्छो १ कोसगै गुंगु षोलामा हिउदोमा जघार वर्षामा साघु तरि कहि दम्सीलो उकालो वन्हालो गरि कोस २ गै सिगटि षोला पुगि केहि दम्सिलो उको कहिं तेर्छो गरि २ कोस गै वुलुं गाउं पुग्छ वास वस्न्या ठाउँ पनि छ कोस– ३१।।

वुलुं गाउवाट लामा वगर ४ कोसमा वास पर्छ वाटो

वासदेखि कोस आधा गे देउला पुग्छ. ताहावाट आधा कोसगै ठाडचा पुग्छ ताहावाट आधा कोस गै छ्योन-छ्योन पुग्छ ताहावाट कोस २ गै लामा वगर पुग्छ जाहा गौरि गोटा १५० जति होला कोस– ३५॥

लामा वगरवाट घ्यौर गुम्वा ५ कोसमा वास पर्छ वाटो वास देखि कोस १ मा अषद्रहात ७ गै जति होला वाटो विकट छ ताहावाट पाउभर गै देउरालिको उकालो चढि होममा पुग्छ. ताहा चौरी गोटा ६०।७० होला ताहावाट वन्हालो पाउ भर झरि कोस आधा गै. दोसाधको साघु पुग्छ. ताहावाट कोस १॥ गै घर ४।५ भयाको भोटचाको चौकि छ. ताहा चौरि गोटा ४०।५० होला. ताहावाट भोट्या कोसिको साघु तरि १ कोसगै महादेउ षहन्या पुग्छ ताहावाट फेरि साघु तरि १। कोसगै फलाक षासा पुग्छ. घर ९०।१०० जति होला ताहावाट फेरी साघु १ षहन्या १ तरि १। कोस गै घ्योर गुम्बा पुग्छ. जाहादेखि ता जान्या १॥ दिन भारि वोकन्या ३ दिनमा टिगरि पुग्दो रहेछ कोस– ४०॥

घ्यौर गुम्वावाट ताजाङ ७ कोसमा वास पर्छ– ४७॥

ताजाङवाट घोगा षोलो ६ कोसमा वास पर्छ– ५३॥

घोगा षोलावाट दुमुगु ५ कोसमा वास पर्छ– ५८॥

दुमगुवाट सिग्याढाक ७ कोसमा वास पर्छ– ६५॥

सिग्याढाकवाट टिगरि किल्ला ३ कोसमा वास पर्छ-६८॥

२४. षुवुनाम जेगोलादेखि डिगर्जा जान्या वाटो यो वाटो घोडा जान शक्तैन. जय नामदेखि पुढो घोडा जांछ–

वडि–	१	नाङसोछिनाम्–	६
जाले–	२	माङच्या–	७
जयनाम–	३	साषेगुम्वा–	८
टिगरि मैदान–	४	छुरुङ–	९
सेषार गुम्बा–	५	तार्ताङ–	१०
डिगर्चा–			११

२५ च्याम्तां गोलादेषि ८ दिनमा डिगर्चा पुग्या वाटो. यो वाटो घोडा जान शक्तैन अपठ्यारो छ–

वलाम गोला–	१	चिपलङ–	५
टेसिरापका वेनि–	२	रेत–	६
सोहार–	३	डोर–	७
टिडिजोम्–	४	डिगर्चा–	८

२६. टोपके गोलादेखि ३ वासमा. डिगर्चा पुग्या वाटो घोडा अरु नलेजान दिदैन अपठ्यारो छ–

थ्युदान–	१	डिगर्चा–	३
टेसिरापकोनि–	२	×	×

२७. हटिया गोलादेषि डिगर्चा जान्या वाटो. यो वाटो जान सक्तैन दोलखा वुलुंको वाटो–

डाडा–	१	मामचे–	५
साकेदाङ–	२	साषेगुम्वा–	६
षर्ता–	३	छुरुङ–	७
टुवा–	४	तातुङ–	८
डिगर्चा–			

२८. लापच्या गोलावाट टिगरि मैदान जान्या वाटो यो वाटो घोडा जान्छ–

तासिगाङ–	१	योजिडोयाङ–	३
पालिङ–	२	टिगरि मैदानको गर्गाकोट–	४

२९. फलाक गोलावाट टिगरि मैदान जान्या वाटो. यो वाटो घोडा जान शक्तैन अपठ्यारो छ. दोल वुलुंको वाटो–

होम–	१	टोमकु–	४
फलाक–	२	टिगरि मैदान–	५
तजाङ–	३	×	×

सम्वत १९११ साल पौष सुदि १४ रोज ३ का दिन श्री कम्याण्डर कर्णेल षड्गवहादुर कुवर राणाजीवाट आयाको चिठीका षामभित्र परि आयाको वालुङचुङ गोलाका नांग्या गोवाले गन्याको मुष जवान वालुङचुङदेषि चौरि भेडा भारि स्मेत जांदा ६।७ दिनका वाटो तिंग्या षलंगा भन्याको अडामा लामाकोर्रा इलाका जि १ स्याछ्यार्पा काजि १ र सिपाहि ५०।६० वस्तछन्. यो साल ज्येष्ठ मैन्हादेषि भाद्र मैन्हासम्म गोषाको लस्कर आउंछ भनी

आफ्ना जिल्ला भरमा १८ वर्ष देखि उभी र ६० वर्ष देखि उधोको लोग्न्या मानिसको नाउ लेखि तिमीहरुले तिग्या षलंगामा सामेल हुनु पर्छ भनि गाउं गाउंमा उदि गर्दथ्यो. रसदको पनि ताकित गर्न्योथ्यो. भंछन्. तेस तिग्या षलंगामा वस्ति षलंगा भित्र पारि. वाहिर चारैं-तिर माटाको आङ अधिदेखि वन्याको छ. तिग्या षलंगा देखि २ दिनको वाटो उभो सुषिमको दोसाधमा षम्वा षलंगा. डाडामा डिगर्चा टसिलिम्बुको औतारि लामाको काजि १ र सिपाहि २५ जवान वस्याको छ गढि किल्ला केहि छैन षाम्बा षलंगादेखि ५ दिनको वाटो षे षलंगा भन्याको अडामा ल्हासाको काजि १ र सिपाहि ५०।६० वस्दछन् येस षलंगा वाहिर चारैतर्फ ढुंगाको पर्षाल लाग्याको छ. षे षलंगा देखि ३ दिनमा डिगर्चा सहर पुगिछ. डिगर्चामा भोट्या सिपाहि १००० चिनिया. सिपाहि ५०० भोट्या काजि १ चिनिआ काजि १ आफ्ना आफ्ना षलंगा. वेगलै गरि वस्दछन्. गढि किल्ला पनि मजगुत वन्याको छ लामाका गुम्वामा पढन्या सिछे लामा-हरु २७ सै छन्. गुम्वैमा वसि रात दिन पढछन् र रसद पनि वजार जगेरा मजगुति छ. वालुङचुङवाट. तिग्या षलंगा जांदा विचमा बाटा वरिपरि साना साना गाउं छन्. तिग्हा पलंगादेखि २ दिनको वाटो वढो सहर भन्या-को ठुलो गाउं छ. तिग्या षलंगादेखि डिगर्चासम्म र स्निवस्नि गाउ अडा अडामा छ. वालुङचुङ गोलादेखि दोसाध लंगुर ४ कोस पर्छ लंगुरदेखि हाम्रो पट्टि फेदिमा माफुवडार २।४ जना वस्नु हुन्या छ तेसै फेदिमा चौरि षरक भन्याको जगा समथर छ. षोला वारिपारि गरि ३।४ हजार वस्नु हुन्छ. षोला छिन्याको छैन. समथरै छ. लंगुरवाट झन्र्या ठाडो वह्रालो छैन. तेपाइ वाटो छ. तेस फेदिमा फागुनसम्म हिउं रहंछ. रंगुरवार पुहु भन्याको जगामा डोवाटो छ १ वाटोमा फुवाडारको वाटो. वलुङ चुङ गोलामा आउंछ १ वाटो मैवा षोलाको सिर. टोपके गोलामा आउंछ. तेसै पुदुगाउ देखि १ दिनको वाटो उभो टसिरपूका भन्याको जगामा माटाका २ वौद्ध छ तेसै ठाउं-मा ३ डोवाटो छ. १ वाटो पुदु आई वालुङचुङ र तोपके गोलामा आउंछ १ वाटो च्यांटामा आउंछ १ वाटो वालुङ चुङ पाचगाउको लगायामा भन्याको गाउंमा आउंछ मैले देख्याको सुन्याको आहासम्म हो— १

३०. वालुचुङ दाहिनावाट डिगर्चा जान्या वाटो. यो वाटो घोडा लैजान हुन्छ—

भचौफे—	१	दाहिना वाटो टिआजोर—	५
छिचेन—	२	चिवलाङ—	६
तेसिरापकावेनि—	३	रेत—	७
साहर—	४	जोर—	८
डिगर्चा—	९	×	×

३१. वलाचोकदेखि वाआवाट डिगर्चा जान्या वाटो. यो वाटो घोडा जांछ—

सहरदेखि कतासेलि—	१	छरु—	४
भाम्चे—	२	नार्ताङ—	५
साषेगुम्वा—	३	डिगर्चा—	६

३२. मुस्ताङदेखि झोगा झान्या वाटाको तपसिल

संन्यो—	१	मुलु—	६
आचाचेन—	२	अपचेन—	७
चिपदिन—	३	ज्याग ल्हर्वे—	८
ङकपो—	४	न्युपघोन्वेनदुगा छ—	९
मेलिङ थान—	५	झोगा—	१०

३३. जुमला छिनासिम अडावाट ल्हासासम्म जांदा वास ३।. ३।।९ ४।.४।। कोसका हिसावले ज्मा वास ३४ छ—

उत्तर मुष गरि जान्या—

काभ्या—	१	पिपल्यादि—	७
पिना—	२	आरुषाडा—	८
लुमन—	३	मुगु—	९
माङरि—	४	सिङगोल—	१०
पुलु—	५	नाक्या—	११
तेवार—	६	षपताङ—	१२

आहादेखि पूर्व मुष गरि जान्या

षोङ	१३	गेतम्—	२५
चुन्यादेह	१४	साङसाङककु	२६

टोरे	१५	नमरिङ	२७	उत्तर मुष गरि जान्या —			२
टेकखोला	१६	लार्चिङ	२८	काम्या —	१	पिना —	२
छिचिमकोट	१७	फुनजोलटिन	२९				
म्याजाङ	१८	सिकार्चा	३०	वांयव्य मुष गरि जान्या —			१३
कालजुङ	१९	रिवङ	३१	वावं —	३	केमि —	९
तुमज	२०	पेने	३२	रिमि —	४	याङगार —	१०
ठोतुन	२१	ढुसिम्	३३	मेहेलछाप —	५	तुमकोट —	११
निकुतम	२२	चाका	३३	फुचा —	६	यारि —	१२
राकाटाजु	२४	ल्हासा	३४	दुर्या —	७	केट —	१३
				सिमकोट —	८	षोचेर —	१४
				ताकलाषार —	१५		

३४. जुमला छिनासिमवाट ताकलाषारसम्म नान्या वाटो चार साढे चार पांच कोसमा वास गरि ज्मा वास— १५

(क्रमशः)

ABOUT THE AUTHORS

Mr. Christoph Cuppers	—German Scholar, Nepal-German Manuscript Preservation Project.
Mr. Prem Uprety	—Professor, Central Department of History, T. U., Nepal.
Mr. Thomas M. C. Pinhorn	—Department of Prehistory, Institute of Archaeology, London.
Mr. Ramesh Dhungel	—Lecturer, CNAS/T. U.; Central Department of History, Culture and Archaeology, T. U., Nepal.
Mr. Jit Bahadur Manandhar	—Research Scholar, Nepal.
Mr. Shree Ram Ghimire	—Research Scholar, Nepal.

'प्राचीन नेपाल' का निमित्त प्राग्–इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, मानवशास्त्र, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तथा प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हो ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to **'Ancient Nepal'.**

The contribution should be concise and well-documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editor or the Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and on side of th paper only sent to:

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal.